

Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ
ΕΠΤΑ
ΗΜΕΡΕΣ

ΚΥΡΙΑΚΗ 4 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 2001

ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ

Χορηγός: **ΕΜΠΟΡΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ**

ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ

November – Νοέμβριος –
Νοέμβρης

Των Σ. Θεοδοσίου - Μ. Δανέζη

Ψηφιδωτές παραστάσεις

Της Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά

«Κατά μήνα Μαιμακτηριώνα»

Της Σεμέλης Πιγγιάτογλου

Ομηρος – Ηοίοδος – Πτολεμαίος

Της Μ. Κ. Παπαθανασίου

Αικατερίνη και Υπατία

Της Μ. Κ. Παπαθανασίου

Ουράνια Τάγματα

Των Σάββα Αγουριδή

Ο Αρχων Μιχαήλ

Των Γ. Δημητροκάλλη

Ο Νοέμβρης και οι γιορτές του

Των Γ. Ν. Αικατερινίδη

Παναγία η Πολυσορτίτσα

Της Αικ. Πολυμέρου-Καρηλάκη

Στους ελληνικούς ελαιώνες

Των Νίκου Ψιλάκη

Τα Εισόδια της Θεοτόκου

Των Σάββα Αγουριδή

**17 Νοέμβρη,
Λαζάρου ζωγράφου**

Των Ηλία Αναγνωστάκη

Οι βαρελάδες του Χάνδακα

Της Αγγ. Πανοπούλου

Νίκων ο Μετανοείτε

Της Βούλας Κόντη

Κοσμάς και Δαμιανός

Των Βιτάλη Ζαϊκόφσκι

Μαθαίος ο Ευαγγελιστής

Των Σάββα Αγουριδή

Ο Γρηγόριος Παλαμάς

Της Καλλιόπης Σαλιμά

Από την πράξη στη θεωρία

Των Νικολάου Γ. Πολίτου

Επανάσταση και Νόμος

Των Σπύρου Τρωιάνου

Ο Νοέμβριος σε πεζό και στίχο

Των Χριστόφορου Μπλιώνη

Η Ελιά των μύθων

Των Γιώργου Ζεβελάκη

Εξώφυλλο

«Ο κυνηγός», περ. 1900. Ελαιογραφία (λεπτομέρεια) του Δημήτρη Γαλάνη (1879-1966). Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη.

Υπεύθυνη «Επτά Ημερών»

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΡΑΪΟΥ

Την πρώτη Κυριακή κάθε μήνα, ολόκληρο το έτος 2001, οι «Επτά Ημέρες» θα είναι αφιερωμένες στον αντίστοιχο μήνα. Το αφιέρωμα στον Νοέμβριο είναι το ενδέκατο στη σειρά των αφιερωμάτων των «Επτά Ημερών» στους Δώδεκα Μήνες του Χρόνου.

November

▼ Ο Νοέμβριος ζευγολάτης-οπορέας και το ζωδιακό σύμβολο του Τοξότη. Μικρογραφία χειρογράφου τον 1346. Μονή Βατοπαιδίου, Άγιον Όρος.

Των ΣΤΡΑΤΟΥ ΘΕΟΔΟΣΙΟΥ
ΜΑΝΟΥ ΔΑΝΕΖΗ

Επικ. καθηγητών Αστροφυσικής
Τμήμα Φυσικής – Πανεπιστήμιο Αθηνών

εξιλαστήρια αυτή θυσία μπορούσαν να εξευμενίζουν τους θεούς τους, εφαρμόζοντας σχετική ρήση των Σιβυλλιακών χρησμών.

***

Ο ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ είναι ο ενδέκατος μήνας του Γρηγοριανού ημερολογίου, με διάρκεια 30 ημερών. Το όνομά του είναι εξελληνισμένος τύπος του λατινικού November – από το novem (=εννέα), επειδή στο αρχαίο δεκάμηνο ρωμαϊκό ημερολόγιο ήταν ο ένατος μήνας. Με την προσθήκη, από τον Νουμά Πομπήλιο, του Ιανουαρίου και του Φεβρουαρίου –και τη μεταγενέστερη προώθησή τους στην αρχή του έτους– ο Νοέμβριος έγινε ο ενδέκατος μήνας του πολιτικού ρωμαϊκού έτους. Εκτοτε, μολονότι διατηρεί αυτή τη θέση, τόσο στο Ιουλιανό και το Γρηγοριανό όσο και στο νέο διορθωμένο Ιουλιανό ημερολόγιο κράτησε την αρχική ονομασία του.

Τον μήνα Νοέμβριο οι ιερείς στην αρχαία Ρώμη έκαναν ειδικές τελετές χρησιμοποιώντας ένα ζεύγος Ελλήνων και ένα ζεύγος Γαλατών. Οι ιερουργίες αυτές ήταν μυστικές και αθέατες, κατάλοιπο αρχαιότερων ρωμαϊκών ανθρωποθυσιών, όπου θυσιάζονταν ένα ζεύγος Ελλήνων και ένα ζεύγος Γαλατών αιχμαλώτων, εξ ου και η ονομασία Galus–Graecus (Γάλλος–Γραικός) της ανθρωποθυσίας εκείνης. Οι Ρωμαίοι πίστευαν ότι με την

Ο Νοέμβριος ή Νοέμβρης ονομάζεται από τον λαό και Σποριάς, καθώς είναι ο κυρίως μήνας της σποράς των δημητριακών και των οσπρίων. Καλείται επίσης Μεσοσπορίτης, επειδή τότε οι αγρότες –σε αρκετές περιοχές της πατρίδας μας– βρίσκονται στο μέσον της σποράς, με σπαρμένα τα μισά χωράφια τους, έχοντας αρχίσει από τον Οκτώβριο, που καλείται και αυτός Σποριάς. Τυπική γιορτή της σποράς –που δείχνει πόσο συνδεδεμένες είναι οι γιορτές των

αγίων με τις γεωργικές ασχολίες– είναι τα Εισόδια της Θεοτόκου, στις 21 Νοεμβρίου.

Ο Νοέμβρης, όπως και ο Οκτώβρης, αναφέρεται ως Βροχάρης, για τις βροχές του. Ονομάζεται επίσης Ανακατωμένος, από τις ακατάστατες καιρικές συνθήκες του, αλλά και Χαμένος, από το «χάσιμο» της μέρας, επειδή οι μέρες του είναι σε διάρκεια απ' τις μικρότερες του έτους, και, βέβαια, οι νύχτες του απ' τις μεγαλύτερες.

Στη διάρκεια του αρχίζει στον τόπο μας να δυναμώνει το κρύο. Τη μεταβολή αυτή του καιρού προς το χειρότερο τη «μηνάει», λέει ο λαός, ο άγιος Μηνάς, που εορτάζεται στις 11 Νοεμβρίου. Το κρύο δυναμώνει του αγίου Φιλίππου (14 Νοεμβρίου), και τελικά «αντριεύει» του

Επιμέλεια αφιερώματος:

ΚΩΣΤΗΣ ΓΙΟΥΡΓΟΣ

Νοέμβριος - Νοέμβρης

▲ Ο Νοέμβριος ως χοιροβοσκός στο εικονογράφο ημερολόγιο Bedford Hours (περ. 1422) με τις εποχικές αγροτικές ασχολίες. Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο (πηγή: T. P. Higuera, «Medieval Calendars»).

▲ Ανάγλυφη απεικόνιση του Νοεμβρίου – και του Τοξότη, του ζωδίου του μήνα αυτού – στην πρόσοψη του καθεδρικού ναού της Φερράρας, περ. 1240 (πηγή: T. P. Higuera, «Medieval Calendars». Εκδ. Weidenfeld & Nicolson, London).

▲ Η πάχυνση των χοίρων συγκαταλέγεται στις κύριες σχολίες των αγροτών στις ψυχρότερες περιοχές της Ευρώπης τον Νοέμβριο. Στην εικόνα, η μικρογραφία για τον Νοέμβριο στο χειρόγραφο Λειτουργικών (Missal) του αρχιεπισκόπου Αλόου Καρίγιο της Ακούνια, 1446-1482. Καθεδρικός του Τολέδο, Ισπανία (πηγή: T.P. Higuera, «Medieval Calendars». Εκδ. Weidenfeld & Nicolson, London).

▲ «Η Πούλια βασιλεύει κι οπίσω παραγγέρνει: - Μήτε κουράδι στο βουνό, μήτε καράβι στο γιαλό, μήτε ζευγάς στον κάμπο» – παροιμία Λαοιιώτικη. Από το «Καλαντάρι τον 1947 με παροιμίες των μηνών», με ξυλογραφίες του Σπύρου Βασιλείου και λαογραφικά του Δημ. Σ. Λουκάτου.

αγίου Αντρέα (30 Νοεμβρίου) – «Τ' Αϊ-Ντριός, αντρείει το κρύο», λέει ο λαός).

Το πρώτο δεκαπενθήμερο του Νοεμβρίου δύνει η Πούλια, το φαντασμαγορικό ανοικτό σμήνος των Πλειάδων, γεγονός που σημαίνει την ορμητική έλευση του χειμώνα. Το ουράνιο αυτό σμήμαδι, ήδη από την αρχαιότητα, όπως ξέρουμε από τον Ησίοδο, προειδοποιούσε – και συνεχίζει να προειδοποιεί – τους γεωργούς να σπεύσουν να ολοκληρώσουν τη σπορά, αλλά και τους κτηνοτρόφους να κατηφορίζουν για τα χειμαδιά. «Οντας η Πούλια βασίλει, ο καλός ο ζευγολάτης αποσπέρνει, κι ούτε τσομπάνος στα βουνά, ούτε ζευγάς στους κάμπους», λέει ο λαός· και «Η Πούλια βασιλεύοντας και πίσω παραγγέλλοντας, μήτε τσομπάνος στα βουνά, μήτε γεωργός στους κάμπους», προτρέπει μια παροιμία. Μια άλλη παροιμία ορίζει μάλιστα και την ακριβή ημερομηνία: «Στις δεκαφτά ή στις δεκοκτώ πέφτει η Πούλια στο γιαλό, και πίσω παραγγέλλει: Μπδέ στανίτσα στα βουνά, μήτε γιωργός στους κάμπους».

Παρόμοια, ορμώμενος απ' την εορτή του αγίου Μηνά στις 11 Νοεμβρίου, ο λαός λέει: «Ο αϊ-Μηνάς εμνήυσε, Πούλια μην ξημερώσει». Η Πούλια, ως ευκολοδιάκριτος σχηματισμός αστέρων, είναι σημαντικό αστρονομικό σμήμαδι, αφού από τη θέση της στην ουράνια σφαίρα ανέκαθεν οι γεωργοί και οι κτηνοτρόφοι στην πατρίδα μας προσδιόριζαν την ώρα κατά τη διάρκεια της νύκτας και μ' αυτό το ουράνιο νυχτερινό «ρολόι» κανόνιζαν τις δουλειές τους με το χάραμα της μέρας.

Υπενθυμίζουμε ότι, αντιστοίχως, η ανατολή της Πούλιας, στα τέλη του μήνα Μάη, σηματοδοτεί την έναρξη του θερισμού, όπως βέβαια και η δύση της σηματοδοτεί την έναρξη του οργώματος. Ο Ησίοδος (*Εργα και Ημέραι* στ. 383 κ.έ.), όπως προαναφέραμε, συμβούλευε τους αγρότες, γι' αυτούς τους δύο σημαντικούς γεωργικούς σταθμούς να ακολουθούν τις ημερομηνίες ανατολής και δύσης των Πλειάδων.

Άλλες λαϊκές ονομασίες του Νοεμβρίου είναι Σκιγιάτς (σκιά, νύχτα) και Κρασομηνάς (επειδή ανοίγουν τα καινούρια κρασιά). Κι ακόμη, Αγιομηνάς, από την εορτή του αγίου Μηνά, Φιλιππάτς, από την εορτή του αγίου Φιλίππου, και Αντριάς, από την εορτή του αγίου Ανδρέου.

Στο εκκλησιαστικό έτος το χρονικό διάστημα από του αϊ-Φίλιππα (14 Νοεμ.) ως τα Χριστούγεννα (25 Δεκ.) ονομάζεται Σαρανταήμερο και η Εκκλησία ορίζει την τήρηση νηστείας σαράντα ημερών (Σαραντάμερο).

Τέλος, επειδή στις 8 Νοεμβρίου εορτάζονται οι Ταξιάρχες, Αρχάγγελοι στρατηλάτες των ουρανίων δυνάμεων, ο Νοέμβριος συναντάται σε πάμπολλα μέρη της πατρίδας μας και ως Αϊ-Ταξιάρχης, Αρχαγγελίτς, Αρχαγγελιάτς, Αϊ-Στράτς και Αϊ-Στράτσης. ❀

Βιβλιογραφία

Στρ. Θεοδοσίον – Μ. Δανέζης: «Η Οδύσσεια των ημερολογίων». (Εκδ. «Διάυλος» Αθήνα 1995)· «Μετρώντας τον άχρονο Χρόνο. Ο χρόνος στην Αστρονομία» («Διάυλος», Αθήνα 1994)· «Τα άστρα και οι Μύθοι τους – Εισαγωγή στην Ουρανογραφία» («Διάυλος», Αθήνα 1991).

Ευχαριστούμε όσους βοήθησαν στο αφιέρωμα στον Νοέμβριο, ιδιαίτερα τις πηγές του εικονογραφικού υλικού για την ευγενική παραχώρηση του δικαιώματος χρησιμοποίησής του.

Ψηφιδωτές παραστάσεις

Της ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΣ ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΑΤΖΑΚΑ

Καθηγήτριας του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

Ο ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ, τελευταίος φθινοπωρινός μήνας, συνδέεται στις περισσότερες ψηφιδωτές παραστάσεις της ύψιμης αρχαιότητας με τις εποχιακές ασχολίες. Στο ψηφιδωτό, π.χ., της παλαιοχριστιανικής έπαυλης του Αργους απεικονίζεται κρατώντας στο ένα χέρι ξύλινο άροτρο και στο άλλο τσαπί ή σκαλιστήρι. Η εργασία του οργώματος, που υπαινίσσεται η μορφή του Νοεμβρίου με τα σύμβολά της, αποτελεί τον έσχατο κρίκο στην αλυσίδα των αγροτικών ασχολιών του θέρους και του φθινοπώρου, όπως παρουσιάζονται με κανονική διαδοχή στο σημαντικό αυτό ψηφιδωτό (θερισμός - τρύγος - καλλιέργεια της γης).

Στην παλαιοχριστιανική βασιλική της Τεγέας ο Νοέμβριος εμφανίζεται με την ιδιότητα του σπορέα, σύμφωνα με την ερμηνεία που έδωσε στην παράσταση ο ανασκαφέας του μνημείου: με τα δυο του χέρια κρατά αναδιπλωμένο το ιμάτιό του, ώστε να σχηματίζεται ένα είδος ποδιάς που προφανώς

► *Αργος, έπαυλη (6ος αι. μ.Χ.). Ο Νοέμβριος κρατώντας τα εργαλεία του οργώματος και δίπλα τον ο Δεκέμβριος (πηγή: G. Akerstrom-Hougen, «The Calendar and Hunting Mosaics of the Villa of the Falconer in Argos», Stockholm 1974).*

◄ ▲ *Νότια Γαλλία, Vienne (Saint-Romain-en-Gal), «ψηφιδωτό του ημερολογίου των αγροτικών εργασιών» (αρχές 3ου αι. μ.Χ.). Δραστηριότητες του φθινοπώρου: αριστερά, η άροση και η σπορά· επάνω, η σύνθλιψη των καρπών της ελιάς (πηγή: J. et Th. Durand, «Scenes de vie gallo-romaine, évoquées par le "calendrier des activités rurales"», Saint-Romain-en-Gal 1996).*

▲ Ισραήλ, Σέπφωρη, συναγωγή (5ος αι. μ.Χ.). Ο Νοέμβριος με το ζωδιακό σύμβολο του Σκορπιού (πηγή: Z. Weiss - E. Netzer, «Promise and Redemption. A Synagogue Mosaic from Sephoris», Jerusalem 1996).

▼ Αστυπάλαια, Μαλτεζάνα, παλαιοχριστιανικό «Λοιρό Ταλλάρ». Ο Ενιαυτός, ο ζωδιακός κύκλος, οι εποχές και οι μήνες του έτους. Η γωνία κάτω από το ζώδιο του Σκορπιού καταλαμβάνεται από την προσωποποίηση του Φθινοπώρου (πηγή: περιοδικό Ελληνικό Πανόραμα, τεύχος 22, Ιούλιος-Αύγουστος 2001).

περιέχει σπόρους. Ως σπορέας παριστάνεται και στο αποσπασματικά σωζόμενο ψηφιδωτό των μηνών της εκκλησίας του Ηλία, της Μαρίας και του Σορέγ, στα Γέρασα της παλαιστινιακής Δεκάπολης, που χρονολογείται στον 6ο αι. μ.Χ.

Η άροση της γης και η σπορά αποδίδονται στον Νοέμβριο (και σπανιότερα στον Οκτώβριο), τόσο σε ημερολογιακές παραστάσεις όσο και σε κείμενα της βυζαντινής κυρίως περιόδου. Έχει, π.χ., ενδιαφέρον να παραθέσει κανείς τους στίχους από το βυζαντινό δημώδες μυθιστόρημα *Λίβιστρος και Ροδάμνη* που αναφέρονται στον μήνα αυτόν και που τον αποδίδουν όπως και ο ψηφοθέτης του δαπέδου της Τεγέας:

«... Νοέβριον είδα απ' αυτόν γεωργόν απέ το σχήμαν, όλην την σύνθεσιν αυτού γεωργός απέ την όψιν και εις την ποδί[α]ν του εβάσταζεν σπάρη διά να σπέρηνν...»

Η άροση και η σπορά συμπεριλαμβάνονται επίσης στις παραστάσεις που απεικονίζουν τις δραστηριότητες των μηνών του φθινοπώρου στο ρωμαϊκό «ψηφιδωτό του ημερολογίου των αγροτικών εργασιών» από τη Vienne (Saint-Romain-en-Gal) της νότιας Γαλλίας. Στο ψηφιδωτό της Vienne εμφανίζονται και άλλες αγροτικές ασχολίες της ίδιας εποχής, όπως αυτές που αφορούν στην παρασκευή του λαδιού: ανάμεσά τους η συγκομιδή και η σύνθλιψη των καρπών της

ελιάς, καθώς και το στίλβωμα των σκευών που επρόκειτο να δεχθούν το λάδι.

Έχει ενδιαφέρον να αναφερθούν οι περιπτώσεις στις οποίες ο Νοέμβριος αποδίδεται με βάση τη θρησκευτική γιορτή που τον χαρακτηρίζει. Έτσι, στη σχετική μικρογραφία του «ημερολογίου του 354», τόσο η παράσταση όσο και το τετράστιχο που τη συνοδεύει παραπέμπουν στη γιορτή προς τιμήν της αιγυπτιακής θεάς Ισιδας, που, σύμφωνα και με πολλά κείμενα του 4ου και του 5ου αι. μ.Χ., γιορταζόταν από μέλη κυρίως της ρωμαϊκής αριστοκρατίας στις αρχές του μήνα αυτού. Η αναφορά στη γιορτή της Ισιδας διαπιστώνεται και σε ψηφιδωτά δάπεδα του δυτικού κράτους, όπως, π.χ., σε ψηφιδωτό του β' μισού του 4ου αι. μ.Χ. από την Καρχηδόνα στο Βρετανικό Μουσείο, όπου ο Νοέμβριος αποδίδεται με τη μορφή ιέρειας της θεάς· αλλά και στο πρωιμότερο ψηφιδωτό της «οικίας των μηνών» στον Θύσδρο (El Jem) της Τυνησίας, στη θέση του Νοεμβρίου παριστάνονται δύο ιερείς της Ισιδας και μια τρίτη μορφή που φορά μάσκα του Ανουβη, ενώ στο επίσης ρωμαϊκό ψηφιδωτό του Monnus από τους Τρεβήρους (Trier) ο ίδιος μήνας αποδίδεται με την προτομή γυναικείας μορφής, πιθανόν της ίδιας της Ισιδας.

Στις παραστάσεις, τέλος, του ζωδιακού κύκλου το σύμβολο του Σκορπιού αποδίδει τον Νοέμβριο, όπως π.χ. σε ψηφιδωτά συναγωγών της Παλαιστίνης αλλά και κοσμικών κτηρίων της όψιμης αρχαιότητας· στα τελευταία συγκαταλέγεται το καλά σωζόμενο ψηφιδωτό του παλαιοχριστιανικού λουτρού στη θέση «του Ταλλάρ», βόρεια της Μαλτεζάνας στην Αστυπάλαια, στο οποίο απεικονίζεται ο ζωδιακός κύκλος γύρω από προτομή του Ενιαυτού, ενώ στις τέσσερις γωνίες τοποθετούνται οι προτομές των εποχών του έτους και μέσα στα γεωμετρικά σχήματα που περιβάλλουν την κεντρική παράσταση οι κεφαλές των 12 μηνών.

Βιβλιογραφία

Α. Ορλάνδον, «Παλαιοχριστιανικά και βυζαντινά μνημεία Τεγέας - Νυκλίου», *ABME* 12, 1973.

Στ. Πελεκανίδη, «Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος, I: Νησιωτική Ελλάς», *Θεσσαλονίκη* 1988 (φωτομ. ανατύπωση από έκδ. του 1974), 46-47 αρ. 3 (Αστυπάλαια).

G. Guidoni Guidi, «Considerazioni sulla simbologia cosmica nell' arte giudaica. Lo Zodiaco», *Felix Ravenna, quarta serie - Fasc. 1-1979*, σ. 131-154

Π.Α. Αγαπητού, «Ενα ακόμη σπάρωμα του μυθιστορημάτων "Λίβιστρος και Ροδάμνη": Ο Βατικανός κώδικας Barb. Gr. 172», *Ελληνικά* 43, 1993, 337-359.

Βλ. και «Επτά Ημέρες» 31.12.2000, σ. 5 (Αργος)· 1.4.2001, σ. 5 («ημερολόγιο του 354», Θύσδρος)· 6.5.2001, σ. 5 (Τρεβήροι)· 3.6.2001, σ. 5 (από την Καρχηδόνα στο Βρετανικό Μουσείο)· 1.7.2001, σ. 5 (Vienne)· 2.9.2001, σ. 5 (Γέρασα)· 7.10.2001, σ. 5 (Τρεβήροι, Σέπφωρη).

Κατά μήνας Πυανοψιών

▼ Μικρό παιδί και νέος γιορτάζουν τους Χόες, δεύτερη μέρα των Ανθεστηρίων. Αιγυπτιακός ερυθρόμορφος χονς. Γύρω στο 420 π.Χ. Μόναχο, Staatliche Antikensammlungen (πηγή: Π. Βαλαβάνης – Δ. Κουρκομέλης, «Χαίρε και πίει. Αγγεία τον πότον», 1996).

Της ΣΕΜΕΛΗΣ ΠΙΝΓΙΑΤΟΓΛΟΥ

Αν. καθηγήτριας Κλασικής Αρχαιολογίας
στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΣΗΜΑΝΤΙΚΟΙ σταθμοί της ζωής, όπως η γέννηση, η ενηλικίωση και ο γάμος, σφραγίζονταν με την εγγραφή των Αθηναίων και όλων των Ιώνων στους καταλόγους της φρατρίας που ανήκαν.

Τρία, απομεινάρι στην ελληνική γλώσσα ενδοευρωπαϊκής, δήλωνε την αδελφότητα δηλαδή εκείνων των οικογενειών που έβγαινε εξ αίματος, καθώς όλα τα αρσενικά κατάγονταν από έναν κοινό άνδρα πρόγονο. Η εγγραφή σε αυτήν γίνονταν κατά τη διάρκεια των Απατουρίων, η οποία είχε μια ταυτότητα: αν και ήταν αναγνωρισμένη δημόσια μάστιγα τριήμερη, την αρμοδιότητα για την εγγραφή της δεν την είχαν αξιωματούχοι της πόλης αλλά οι φρατρίες, με την ελευθερία μάλιστα να επιλέξουν τις ημέρες που όριζε η καθεμία, με την παράδοσή της, μέσα στον μήνα Απρίλη. Η διασπορά της γιορτής αποσκοπούσε και στην εξασφάλιση της δημόσιας ζωής από μια γενικευμένη πολυήμερη αργία. Στην πρώτη μέρα συναθροίζονταν όλα τα μέλη της φρατρίας για να δειπνήσουν μαζί σε ένα κοινό τραπέζι, όπως υποθέτουμε από το όνομά της, «Χοί» (δόρυπον: το εσπερινό φαγητό). Η δεύτερη μέρα, η λεγόμενη «Ανάρρυσις» (αναρρυσίς), ήταν μέρα θυσίας και το όνομά της περιγράφει τον τρόπο που τραβούσαν το κεφάλι του θυσιαζόμενου ζώου προς τα πίσω για να του κόψουν τον λαιμό. Κατά την τρίτη μέρα, που είχε το όνομα «Κουρεώτις», γινόταν η εισαγωγή των νέων μελών στη φρατρία. Κάθε εγγραφή συνοδευόταν από μια θυσία ζώου, προβάτου ή αιγας συνήθως. Οι αρχαίες πηγές, κυρίως μεταγενέστεροι λεξικογράφοι, παραδίδουν εγγραφές που γίνονταν με διαφορετικές αφορμές. Μια πρώτη εγγραφή, προσωρινού χαρακτήρα, ήταν του αρσενικού παιδιού που είχε γεννηθεί κατά το διάστημα που μεσολάβησε από τα προηγούμενα Απατούρια. Ίσως μάλιστα δεν είναι τυχαίος ο εορτασμός των Απατουρίων κατά τον Πυανοψίωνα, αφού τότε θα είχαν ήδη καρποφορήσει οι γάμοι, που κατά κανόνα τελούσαν στην Αθήνα δέκα μήνες νωρίτερα, τον μήνα Γαμπλιώνα. Η εγγραφή γινόταν από τον πατέρα, και συνοδευόταν από θυσία που είχε το όνομα Μείον, καθώς ήταν η μικρότερη προσφερόμενη θυσία. Από το θύμα της ο ιερέας είχε δικαίωμα να πάρει ένα μπρό, ένα πλευρό και ένα αυτί, όπως και μισή δραχμή αμοιβή. Λόγω του θρησκευτικού ορίου η εγγραφή αυτή παραλληλιζόταν με τη σύσταση της βάπτισις, που εισάγει νέα μέλη στην χριστιανική κοινότητα. Υστερα από αυτιστοποίηση, θα λέγαμε, τη γέννηση του νέου πολίτη, η οριστική εγγραφή των νέων μελών γινόταν όταν έφθαναν στην ηλικία και συνοδευόταν από θυσία που είχε ονόματι Σύνειον. Ο ιερέας είχε το ίδιο μερίδιο από την θυσία και στην προηγούμενη θυσία, αλλά επι-

και Μαιμακτηριώνα

πλέον ένα ειδικό γλύκισμα, και η δραχμή στην περίπτωση αυτή ήταν ολόκληρη. Το κόστος των θυμάτων διέσωσε μια πολύτιμη για τις πληροφορίες της επιγραφή που αφορά στη φρατρία των Δημοσιωνιδών της Δεκέλειας. Το όνομα της θυσίας, όπως και της ημέρας που προσφερόταν, σχετίστηκε από τον Ησύχιο με το πανάρχαιο έθιμο να κόβουν οι εισερχόμενοι στην εφηβεία τους βοστρύχους τους και να τους αφιερώνουν στους θεούς, ενώ άλλοι συνέδεσαν το όνομα ετυμολογικά με τους «κούρους», δηλαδή τα αγόρια, των οποίων γινόταν η εγγραφή.

Δεν είναι γνωστό αν εγγράφονταν και τα κορίτσια μετά τη γέννηση ή την είσοδο στην εφηβεία από τον πατέρα τους, κάθε άνδρας όμως ήταν υποχρεωμένος να εισαγάγει μετά τον γάμο του τη σύζυγό του στους καταλόγους της φρατρίας του και να προσφέρει την πρέπουσα θυσία, τη Γαμπλία.

Μια ακόμη εγγραφή των αγοριών γινόταν κατά το τρίτο ή το τέταρτο έτος της ηλικίας τους και πρέπει να συνδεόταν με την προηγηθείσα στεφάνωση των παιδιών με λουλούδια κατά τη δεύτερη μέρα των Ανθεστηρίων, τους Χόδες. Αν το παιδί συμπλήρωνε το τρίτο έτος της ηλικίας του πριν από τα Ανθεστήρια, φορούσε σε αυτά το άνηθνο στεφάνι και η εγγραφή του γινόταν στα αμέσως επόμενα Απατούρια. Διαφορετικά, αν δηλαδή το τρίτο του έτος συμπληρώνονταν μετά τα Ανθεστήρια, περίμεναν τα επόμενα για να στεφανωθεί, οπότε εγγραφόταν στη φρατρία κατά τα Απατούρια της επόμενης χρονιάς, στο τέταρτο έτος της ηλικίας του.

Θεοί προστάτες

Οι κύριες θεότητες προς τις οποίες προσφέρονταν οι θυσίες ήταν ο Ζεός Φράτριος και η Αθηνά Φρατρία, που είχαν στενή σχέση με τα γένη και επέπτευσαν όλες τις δραστηριότητες της φρατρίας. Η Αθηνά κάποτε είχε και την επωνυμία Απατουρία: στην Τροιζήνα, για παράδειγμα, οι παρθένες πριν από το γάμο τους ανέθεταν τη ζώνη τους στην Αθηνά Απατουρία, τον ναό της οποίας εκεί είχε ιδρύσει η Αϊθρα, η μάνα του Θησέα. Από την Αθήνα είναι γνωστοί δύο βωμοί, σύμφωνα με τις επιγραφές των οποίων αποδιδόταν σε αυτούς λατρεία στον Δία Φράτριο και την Αθηνά Φρατρία. Ο ένας ήλθε στο φως στην αρχική του θέση μέσα στον περίβολό του, δίπλα σε μια κύρια αρχαία οδική αρτηρία που οδηγούσε από τη βορειοανατολική έξοδο της Αγοράς στην πύλη των Αχαρνών του τείχους. Ο άλλος, που βρέθηκε σε δεύτερη χρήση κοντά στη στοά του Αττάλου, σχετίστηκε με το θεμέλιο βωμού στα ανατολικά ενός μικρού ναού της Αγοράς, που αποδόθηκε γι' αυτό τον λόγο στους δύο θεούς. Η γειτνίασή του με τον ναό του Απόλλωνος Πατρώου δεν ήταν τυχαία. Οι φρατρίες πρέπει να τιμούσαν με θυσίες και αυτόν τον θεό, αφού θεωρούνταν γενάρχη όλων των Ιώνων, ως πατέρας, σύμφωνα με την παράδοση, του Ιωάννη. Θυσίες προσφέρονταν και στον Ηφαιστο, καθώς ο θεός, ως πατέρας του πρώτου βασιλιά των Αθηναίων, του Εριχθόνιου, ήταν φυλετικός τους πρόγονος. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του ιστορικού Ιστρου, στη γιορτή των Απατουριών οι Αθηναίοι φορούσαν τα πιο όμορφα τους ρούχα και, κρατώντας λαμπάδες που άναβαν στην εστία, έκα-

◀ Η Αθηνά πλάθει με πηλό ένα άλογο. Αιπική ερυθρόμορφη οinoχόη. Γύρω στο 470 – 460 π.Χ. Ομάδα του Βερολίνου 2415. Βερολίνο, Antikemuseum (πηγή: I. Κακριδή, «Ελληνική Μυθολογία», τόμ. 2, «Οι θεοί». Εκδοτική Αθηνών 1986).

▼ Σιδηρουργός στο εργαστήριό του. Αιπική ερυθρόμορφη κύλικα. Γύρω στο 500 π.Χ. «Πρωτοπαναίτια» ομάδα. Βερολίνο, Antikemuseum (πηγή: G. Zimmer, «Antike Werkstattbilder», 1982).

◀ Το «θαύμα» της γέννησης του Εριχθόνιου. Η Γη, αφού κνοφόρησε το σπέρμα του Ηφαιστίου, αναδύμενη από το σπινθηροειδές στοιχείο της, παραδίδει τον νεογέννητο Εριχθόνιο στην Αθηνά, που σκίβει σιοργικά. Αριστερά ο Ηφαιστος, περήφανος πατέρας, παρακολουθεί την παράδοση. Αττικός ερυθρόμορφος στάμνος. 460–450 π.Χ. Ζωγράφος του Μονάχου 2413, κοντά στον αγγειογράφο Ερμώνακτα. Μόναχο, Staatliche Antikensammlungen (I. Κακριδή, «Ελληνική Μυθολογία», τόμ. 3 «Οι ήρωες», 1986).

ναν θυσίες μυνώντας τον Ηφαιστο. Μια θέση στη γιορτή πρέπει να είχε κερδίσει και ο Διόνυσος, ίσως μετά την αποδοχή της λατρείας του από ορισμένες τουλάχιστον φυλές. Η γιορτή έδινε την ευκαιρία για τη συνάντηση των συγγενών που ζούσαν σκόρπιοι σε διάφορα μέρη της Αττικής και την ανανέωση των οικογενειακών δεσμών. Στους συνεχείς πανηγυρισμούς και τα γλέντια του τριήμερου έρρεε άφθονο το κρασί και οι συνδαιτυμόνες απέδιδαν, με σπονδές, τιμές και ευχαριστίες στον θεό για το πολύτιμο δώρο του προς αυτούς.

Χαλκεία

Η τελευταία μέρα του Πυανοψιώνα ήταν η μέρα των μεταλλουργών, οι οποίοι τιμούσαν στη γιορτή Χαλκεία τους προστάτες θεούς τους, τον κατ' εξοχήν μεταλλουργό θεό Ηφαιστο και την Αθηνά την Εργάνη, προστάτιδα όλων των τεχνών. Στην αρχαία εικονογραφία δίδεται με σαφήνεια η ιδιότητα αυτή της θεάς, καθώς επισκέπτεται εργαστήρια αγγειοπλαστών και χαλκουργών, εμφανίζεται κρατώντας ρόκα και αδράχι ή πλάθει η ίδια με πηλό τη μορφή ενός αλόγου. Οι δύο θεοί ήταν στενά δεμένοι στους μύθους και τη λατρεία. Ζευγάρι λατρευτικό αποτελούσαν στο Ηφαιστείο, πάνω στον λόφο του αγοραίου Κολωνού, που δέσποζε στην περιοχή των εργαστηρίων του αρχαίου Κεραμεικού. Εκεί είδε ο Πausανίας τον 2ο αι. μ.Χ. πλάι πλάι τα χάλκινα αγάλματα του Ηφαιστου και της Αθηνάς Ηφαιστείας, σε ένα σεβάσιμο

σύνταγμα που δεν σώζεται πια. Στο βάθος του ξετυλιγμένου ανάγλυφου η ιστορία της θαυμαστής γέννησης του Εριχθόνιου, που ένωσε στον μύθο τους δύο θεούς.

Σε απόσπασμα ενός χαμένου έργου του τραγικού ποιητή Σοφοκλή, που δεν μπορεί παρά να αναφέρεται στη γιορτή των Χαλκείων, οι χειρώνακτες σκημάτιζαν πομπή προς τιμήν της κόρης του Δία «με τα φοβερά μάτια», της «γοργώπιδος» Εργάνης, κρατώντας ψηλά τα λίκνα τους. Σ' αυτά τα ειδικά για το λίκνισμα σκεύη πρέπει να μετέφεραν σιτηρά, προσφορές στη θεά. Για τη γιορτή μαρτυρούνται και θυσίες ζώων, οπότε η ανάπαυλα από τον καθημερινό μόχθο θα κατέληγε στην ευτυχία ενός συμποσίου.

Κάθε τέσσερα χρόνια τη μέρα αυτή άρχιζαν οι εργασίες για την ύφανση του πέπλου που θα προσέφεραν οι Αθηναίοι στη θεά τους κατά την επόμενη γιορτή των Μεγάλων Παναθηναίων. Η ιέρεια της Αθηνάς Πολιάδος, με δύο μικρά κορίτσια ντυμένα στα λευκά και χρυσοστολισμένα, τις Αρρηφόρους, έστηναν στην Ακρόπολη τελετουργικά τον αργαλειό στον οποίο θα ύφαιναν οι εργαστίες, νεαρά κορίτσια και παντρεμένες γυναίκες από αριστοκρατικές οικογένειες, το θαυμαστό εργόχειρο που ιστορούσε τα κατορθώματα της θεάς στη Γιγαντομαχία. Η γιορτή αυτή ήταν η καταλληλότερη για την έναρξη των εργασιών, όχι μόνο γιατί οι θεοί τη μέρα αυτή ευλογούσαν τις τέχνες και τους χειροτέχνες, αλλά και επειδή άφηνε ένα περιθώριο εννέα μηνών ως τα Παναθήναια, χρο-

Κοινωνικές εορτές και εξευμενιστικές λατρείες στην Αθήνα με την έλευση του χειμώνα

νικό διάστημα απαραίτητο για να ολοκληρωθεί το κοπαστικό έργο της ύφανσης του κροκόχρωμου μάλλινου πέπλου.

Ο ρόλος της Αθηνάς στη γιορτή υπογραμμίζεται από το ότι όλες οι θυσίες αυτής της μέρας προσφέρονταν μόνο σ' αυτήν και όχι και στον Ηφαιστο. Μάλιστα η θεά δεν λατρευόταν μόνο ως Αθηνά των χαλκείων, αλλά οι θνητοί απευθύνονταν και σε άλλες υποστάσεις της. Η εκκλησία του Δήμου, για παράδειγμα, πήρε απόφαση το 277/6 π.Χ. να πληρωθεί από κρατικά αποθέματα η θυσία που θα γινόταν κατά τη μέρα των Χαλκείων προς τιμήν της Αθηνάς Αρχηγέτιδος, δηλαδή της ηγεμόνης ή της οδηγέτριας θεάς που είχε υπό την εποπτεία της την ίδρυση πόλεων και γενών.

Μαιμακτήρια – Πομπαία

Σε αντίθεση προς τον Πυανοψιώνα, στον οποίο η μια γιορτή διαδεχόταν την άλλη, στον μήνα που ακολουθούσε, πέμπτο του αττικού ημερολογίου, τον Μαιμακτηριώνα, ήταν ελάχιστες οι εορταστικές δηλώσεις. Αιτία προφανώς οι δυσμενείς καιρικές συνθήκες της εποχής. Με τον μήνα αυτόν έμπαινε ο χειμώνας και η κακοκαιρία εμπόδιζε τις συναθροίσεις και την πολύωρη παραμονή των ανθρώπων στο ύπαιθρο, όπου αναπτύσσονταν κατά κανόνα οι πομπές και τελούσαν οι θυσίες.

Επειδή ο Δίας με την επωνυμία Μαιμάκτας, δηλαδή θυελλώδης, ήταν ο θεός των καιρικών συνθηκών, προσπαθούσαν οι θνητοί στη γιορτή Μαιμακτήρια – που έδωσε το όνομα στον μήνα – να εξασφαλίσουν με προσευχές την ευμενεία του, ώστε να μην είναι ο καιρός απειλητικός και επικίνδυνος για τον άνθρωπο και οι άνεμοι ιδιαίτερα σφοδροί.

Για τον μήνα αναφέρεται μόνο μία ακόμη γιορτή, τα Πομπαία, που τελούσαν το τελευταίο δεκαήμερο, αφιερωμένα και πάλι στον Δία, τον Μελίχιο αυτή τη φορά, δηλαδή τον ευμενή ή αυτόν που μπορεί να εξευμενιστεί. Για να πετύχουν οι θνητοί την ευνοϊκή διάθεση του θεού, περιέφεραν στην πόλη, σε πομπή, την προβιά ενός προβάτου που είχαν θυσιάσει σε αυτόν. Αυτό το «Διός κώδιον» των αρχαίων έπαιζε σημαντικό ρόλο και σε άλλες τελετές καθαρμού, γιατί πίστευαν ότι είχε τη δύναμη να απορροφά το κακό και να εξαγνίζει το μίasma. Εκτός από την προβιά περιέφεραν ένα ακόμη αποτροπαικό, μαγικό σύμβολο, τον «πομπό», που ήταν το χαρακτηριστικό ραβδί του Ερμή, το κηρύκειο. Η τελετουργία συνδέθηκε εκ των υστέρων με το Δία και τους άλλους θεούς, εφόσον αρχικά ήταν μαγική και στόχευε στον έλεγχο των δυνάμεων της φύσης. Φαίνεται ότι οι απλοί πολίτες δεν συμμετείχαν ενεργά σε αυτές τις μαγικές πράξεις, που τις διεκπεραιώναν οι ιερείς προκειμένου να εξορκίσουν το κακό και να εξασφαλίσουν την κοινότητα από τη βαρυσχεμωνία. 🐉

Βιβλιογραφία

L. Deubner, «Attische Feste» (1932).

H.W. Parke, «Festivals of the Athenians» (1977).

E. Simon, «Festivals of Attica. An Archaeological Commentary» (1983).

Ομηρος - Ησίοδος - Πτολεμαίος

Ο ΗΣΙΟΔΟΣ υποδεικνύει σαν σημάδι για την έναρξη της σποράς την εσπερία δύση των Πλειάδων (*Εργα και Ημέραι* 383-4): «Ν' αρχίζεις το θέρισμα όταν ανατέλλουν οι κόρες του Ατλαντος, οι Πλειάδες, και τη σπορά όταν δύουν» («Πλειάδων Ατλαγενέων επιτελλομένων/ άρχεσθ' αμψτου, αρότοιο δε δυσσομενάων»). Η δύση των Πλειάδων λίγο μετά τη δύση του ηλίου σημειωνόταν, περί το 800 π.Χ., στις αρχές Νοεμβρίου (5-11· κατά Ginzel, στις 3 Νοεμβρίου), αναλόγως του γεωγραφικού πλάτους του τόπου. Το φαινόμενο αυτό σήμαινε επίσης την παύση των θαλασσινών ταξιδιών, λόγω των ισχυρών ανέμων:

«Κι αν σε κατέχει ο πόθος για τα επικίνδυνα ταξίδια, (έχε το νου σου πως) όταν οι Πλειάδες, φεύγοντας τον αντρειωμένο Ωρίωνα, πέφτουν στην ανταριασμένη θάλασσα, τότε πια σπκώνονται φουρτούνες από κάθε λογής ανέμους. Τότε, λοιπόν, να μην έχεις πια καράβια στη μαύρη θάλασσα, παρά να καλλιεργείς τη γη, όπως σ' ωρμήνεψα» (στ. 618-623. Εκδ. Πάπυρος, μτφρ. Σπ. Φίλιππα).

(«Ει δέ σε ναυτιλίας δυσπεμφέλου ήμερος αιρεί,/ ευτ' αν Πλιιάδες σθένος όβριμον Ωρίωνος/ φεύγουσαι πίπτωσιν ες περοειδέα πόντον./ δη τότε παντοίων ανέμων θύιουσιν αίται./ Και τότε μπκέτι νήας έχειν ενί οίνοπι πόντωι./ γην δ' εργάζεσθαι μεμνημένος, ως σε κελεύω»).

Ο ΟΜΗΡΟΣ περιγράφει, στο Ε της Οδύσσειας (στ. 270-277), την αναχώρηση του Οδυσσέας από το νησί της Καλυψούς:

«... και στο τιμόνι καθιστός με τέχνη κυβερνούσε,/ και μήτε ύπνος τού 'κλεινε τα μάτια, ενώ την Πούλια/ αγνάντευε, και το Βοσκό που αργεί να βασιλέψει,/ και την Αρκούδα που πολλοί κι Αμάξι τήνε κράζουν/ και πάντα αυτού κλωθογυρνά τον Κυνηγό θωρώντας,/ και μόνη αυτή δε λούζεται στου Ωκεανού το κύμα./ Γιατί η νεράιδα τού 'λεγε, τ' αστέρι εκείνο νά 'χει,/ σαν αρμενίζει στο γιγαλό, στ' αριστερό του χέρι.» (Εκδ. ΟΕΔΒ, μτφρ. Ζησίμου Σιδέρη:

(«... αυτόρ ο πηδαλιώ ιθύνετο τεχνήντως/ ήμενος ουδέ οι ύπνος επί βλεφάροισιν έπιπτε/ Πλιιάδας τ' εσορώντι και οψέ δύοντα Βωώτην/ Αρκτον θ', πν και άμαξαν επίκλησιν καλέουσιν./ ή τ' αυτού στρέφεται και τ' Ωρίωνα δοκεύει,/ οίη δ' άμμορός εστι λοετρών Ωκεανόιο./ τήν γαρ δη μιν άνωγε Καλυψώ, διά θεάων,/ ποντοπορευέμεναι επ' αριστερά χειρός έχοντα.»)

Όταν το «οψέ δύοντα Βωώτην» μεταφράζεται ως «το Βοσκό που αργεί να βασιλέψει» δεν αποδίδεται το σωστό νόημα του εδαφίου. Το «οψέ δύοντα» αστρονομικώς σημαίνει ότι ο Βωώτης δύει το εσπέρας (οψέ), λίγο μετά τη δύση του ηλίου. Πρόκειται δηλαδή για την εσπερία δύση του Βωώτου, η οποία περί το 800 π.Χ. γινόταν στις αρχές Νοεμβρίου. Η κατεύθυνση προς την οποία όφειλε να πλεύσει ο Οδυσσέας για να βρεθεί στη χώρα των Φαιάκων συνάγεται από την παραγγελία της Καλυψούς: να έχει τη Μεγάλη Αρκτο στα αριστερά του. Επειδή η Μ. Αρκτος είναι αιφανής αστερισμός και δείχνει τον βορρά, το να την έχει ο τιμονιέρης αριστερά του σημαίνει ότι πλέει προς ανατολάς. Επομένως, ο Οδυσσέας έφυγε από το νησί της Καλυψούς στις αρχές Νοεμβρίου και οδηγήσε το πλοίο του προς ανατολάς.

Δεκαοκτώ μέρες αργότερα, κι ενώ είχαν φανεί τα βουνά της χώρας των Φαιάκων, ο Ποσειδώνας σήκωσε ανέμους δυνατούς, αντάριασε τη θάλασσα και διάλυσε τη σχεδία του Οδυσσέα, που βρέθηκε ναυαγός να παλεύει με τα κύματα. Αλλά, δεκαοκτώ ημέρες μετά την εσπερία δύση του Βωώτου σημαίνει ότι βρισκόμαστε περί τα τέλη Νοεμβρίου, εποχή επικίνδυνη για θαλασσινά ταξίδια, όπως αναφέρει ο Ησίοδος.

Ο ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΣ, στο Φάσεις απλανών και επισημασιών, αναφέρει τα αστρονομικά και μετεωρολογικά φαινόμενα κατά τον αιγυπτιακό μήνα Αθϋρ (Νοέμβριο – 1η Αθϋρ = 28 Οκτωβρίου).

Αστρονομικά

Επιτέλλουν: ο λαμπρός της νοτίας χήλης στις 1-2· ο λαμπρός της βορείας χήλης στις 3-5· ο εμπρόσθιος του δεξιού βραχίονος του Κενταύρου στις 23-24· ο Αντάρης στις 25-29.

Ανατέλλουν εώιοι: ο λαμπρός της Λύρας στις 3-26· ο λαμπρός του Ορνιθός στις 27.

Ανατέλλουν εσπέριοι: ο λαμπρός της Λύρας στις 3· ο λαμπρός των Υάδων στις 7-8· ο επί της κεφαλής του ηγουμένου των Διδύμων στις 18-30· ο επί της κεφαλής του επομένου των Διδύμων στις 30.

Δύουν εσπέριοι: ο Αρκτούρος στις 4-21· ο λαμπρός του Β. Στεφάνου στις 23.

Δύουν εώιοι: ο Κάνωβος στις 10-23· ο κοινός Ποταμού και ποδός Ωρίωνος στις 9-20· ο λαμπρός του Περσέως στις 15-25· ο λαμπρός των Υάδων στις 15-16· ο επί του ηγουμένου ώμου του Ωρίωνος στις 20-30· ο μέσος της ζώνης του Ωρίωνος στις 20-29· ο επί του επομένου ώμου του Ωρίωνος στις 27· ο Κύων στις 24-27.

Επισημαίνε: στις 2 (Αιγύπτιοι)· 8 (Κάλλιππος)· 15 (Κόνων)· 17, 18 (Εύδοξος)· έντονα στις 26 (Εύδοξος).

Μετεωρολογικά

Αρχή χειμώνος στις 15 (Αιγύπτιοι, Κόνων)· 17, 18 (Εύδοξος) Αθϋρ.

Χειμάζει (καταιγίδα, θύελλα) στις 2 (Δοσίθεος)· 4· 10 (Δοσίθεος)· 13 (Μητρόδωρος)· 14 (Φίλιππος, Ευκλήμων)· 16· σε Ξηρά και θάλασσα στις 18 (Δημόκριτος)· 19 και 20 (Καίσαρ)· με υετό (ραγδαία βροχή) στις 25 (Ευκλήμων, Δοσίθεος)· 27 (Εύδοξος, Κόνων). Ψύχρα ή πάχνη στις 2 (Δημόκριτος).

Νοτία (νοτερός καιρός) στις 2 (Ιππαρχος).

▲ **Οι Πλειάδες ήταν οι επτά θγατέρες του μυθικού Ατλαντα, που ο Δίας τις μεταμόρφωσε σε αστέρια. Με αυτές ταυτίζον τις επτά γυναικείες μορφές της αγγειογραφίας από την οποία προέρχεται η εικόνα (λεπτομέρεια) με τις τρεις γυναίκες. Ερνθρόμορφη νδρία, τέλη 5ου αι. π.Χ. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (πηγή: «Ελληνική Μυθολογία», τόμ. 2. Εκδοτική Αθηνών).**

Ανεμος μέσος στις 3 (Ευκλήμων, Φίλιππος).

Νότος ή λίβας στις 4 (Αιγύπτιοι).

Ανεμοί στις 4 (Καίσαρ, Μητρόδωρος)· σφοδροί (Κάλλιππος, Ευκλήμων).

Ακρασία πνευμάτων (ακαταστασία ανέμων) στις 5 (Κόνων, Εύδοξος) και αέρων (ατμοσφαιρας) στις 6, 7.

Βορράς ψυχρός ή Νότος στις 6.

Βοριάς μέρα-νύκτα στις 21 (Αιγύπτιοι)· ψυχρός στις 24 (Εύδοξος).

Νότος στις 7 (Αιγύπτιοι).

Ζέφυρος στις 7 (Μέτων).

Νότος ή Ζέφυρος στις 10 (Αιγύπτιοι).

Νότος ή Εύρος στις 13 (Μητρόδωρος)· 19 (Αιγύπτιοι).

Υετός (ραγδαία βροχή) στις 7· 8 (Κάλλιππος)· 9 (Αιγύπτιοι)· 11 (Μέτων)· (Φίλιππος, Ευκλήμων)· 21 (Εύδοξος).

Αργέστις στις 11 (Ιππαρχος).

Θύελλες στις 11 (Μέτων)· 13 (Μητρόδωρος).

Χειμέριος περίστασις (θερμοκρασία χειμώνος) στις 23 (Εύδοξος), 24 (Αιγύπτιοι).

Νότος πικνός στις 27 (Αιγύπτιοι, Ιππαρχος).

Ψακάζει (ψικαλίζει) την ημέρα στις 13· στις 28 (Αιγύπτιοι).

Μ. Κ. Παπαθανασίου

Αικατερίνη η αγία Υπατία η φιλόσοφος

Της **ΜΑΡΩΣ Κ. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ**

Επίκ. Καθηγήτριας
Πανεπιστημίου Αθηνών

ΣΤΗ ΔΥΣΗ του αρχαίου κόσμου και στην αυγή της χριστιανικής εποχής εμφανίζονται στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου δύο ξεχωριστές γυναικείες μορφές: η χριστιανή μάρτυς Αικατερίνη και η εθνική φιλόσοφος Υπατία. Η Αλεξάνδρεια, έδρα του αρχαιότερου ελληνορθόδοξου Πατριαρχείου (σήμερα δευτέρου τη τάξει μετά το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, με δικαιοδοσία σε όλους του ορθόδοξους της αφρικανικής ηπείρου), υπήρξε το μεγαλύτερο κέντρο της ελληνικής επιστήμης επί αιώνες, από την ίδρυσή της από τον Μ. Αλέξανδρο το 331 π.Χ. έως την πτώση της στους Αραβες το 642 μ.Χ.

Η Υπατία (περ. 370-415 μ.Χ.), φιλόσοφος, μαθηματικός και αστρονόμος, μονάκριβη θυγατέρα του Θεωνος του Αλεξανδρέως, μαθηματικού και αστρονόμου, ο οποίος διηύθυνε το Μουσείο της Αλεξανδρείας, όχι μόνον διδάχθηκε από τον πατέρα της τις επιστήμες, αλλά και τον διαδέχθηκε στη διεύθυνση του Μουσείου. Η εξαιρετική παιδεία της, η λαμπρή προσωπικότητά της και ο μεστός λόγος της προσήλκυαν πλήθος μαθητών και ακροατών από διάφορα μέρη της οικουμένης. Μαθητής της διετέλεσε και ο Συνέσιος, επίσκοπος Κυρήνης, ο οποίος σε επιστολές του εκφράζει την ευγνωμοσύνη και τον θαυμασμό του προς αυτήν.

Αυτά όμως προκάλεσαν τον φθόνο του Αθανασίου και κατόπιν του ανεψιού του Κυρίλλου, πατριαρχών Αλεξανδρείας. Ήταν τόσο μεγάλο το πάθος του Κυρίλλου εναντίον της Υπατίας, ώστε, όπως αναφέρει ο σύγχρονός της Σωκράτης ο Σχολαστικός, υπό την παρακίνησή του μία ομάδα φανατικών μοναχών τη δολοφόνησε το 415 μ.Χ. (*Patrologia Graeca*, ed. J.-P. Migne, LXVII 29.842). Τον μαρτυρικό θάνατό της περιγράφει στην *Εκκλησιαστική Ιστορία* του: Αφού την κατέβασαν από το άρμα της και την έσυραν σε μια εκκλησία επονομαζομένη Καισάρειον, την ξέντυσαν και τη φόνευσαν με όστρακα – δηλαδή την έγδαραν ζωντανή με θραύσματα πλίνων αγγείων. Κατόπιν τη διαμέλισαν και αφού μάζεψαν τα μέλη της στον καλούμενο Κινάρωνα, τα έκαψαν. Ολα αυτά επέσυραν μεγάλη μομφή στον Κύριλλο και την Εκκλησία της Αλεξανδρείας (XV 15, στήλες 767-770: «...και εκ του δίφρου εκβαλόντες, επί την εκκλησίαν η επώνυμον Καισάρειον συνέλκουσιν αποδύσαντές τε την εσθήτα, οστράκοις ανείλον. Και μεληδόν διασπασάντες, επί τον καλούμενον Κινάρωνα τα μέλη συνάραντες, πυρί κατηνάλωσαν. Ταύτα ου μικρόν μόνον Κυρίλλω και τη Αλεξανδρέων Εκκλησία ειργάσατο»).

Η Αικατερίνη, σύμφωνα με τις γνωστές σε μας μαρτυρίες, γεννήθηκε και έζησε στην Αλεξάνδρεια επί Μαξιμιλιανού. Ήταν κόρη του έπαρχου Αλεξανδρείας Κώνστα (ή Κέστου), γυναίκα σπάνιας σοφίας και ωραιότητας. Οπως μαρτυρεί εκκλησιαστική παράδοση, σε συζήτηση περί πίστεως που είχε με πνήντα φιλοσόφους η Αικατερίνη μετέστρεψε στον χριστιανισμό όχι μόνο αυτούς αλλά και πολλούς κρατικούς αξιωματούχους και άλλους επιφανείς. Η εμ-

μονή στην πίστη της εξόργισε τον αυτοκράτορα, που διέταξε τον βασανισμό της και, τελικά, τον αποκεφαλισμό της, το 305. Η μνήμη της τιμάται από ορθόδοξους και ρωμαιοκαθολικούς στις 25 Νοεμβρίου.

Η χριστιανική παράδοση ταυτοποίησε αργότερα τις μορφές των δύο αλεξανδρινών μαρτύρων-παρθένων. Απέδωσε τις γνώσεις και τις επιστημονικές ιδιότητες της φιλοσόφου, μαθηματικού και αστρονόμου Υπατίας στην αγία Αικατερίνη, η οποία στη χριστιανική παράδοση φέρεται ως σοφή και στην εικονογραφία παρίσταται συχνά κρατώντας σφαίρα και διαβήτη, δηλαδή τα όργανα που συμβολίζουν τη γνώση της αστρονομίας και των μαθηματικών, επισημών τις οποίες θεράπευε η Υπατία. ❀

▲ Η αγία Αικατερίνη με τα βιβλία μπροστά της, την ουράνια σφαίρα στα πόδια της και τη γραφίδα στο δεξί της χέρι – σύμβολα σοφίας και επιστημοσύνης – και με τον Εισαγρωμένο και τον τροχό του μαρτυρίου στο αριστερό, σύμβολα της πίστεως και της αγιότητας. Εικόνα του Εμμανουήλ Λομπάρδον, β' μισό του 16ου αι. Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη.

Ουράνια τάγματα

▲ *Η Φιλοξενία των Αβραάμ, συμβολική παράσταση της Αγίας Τριάδας με τη μορφή τριών αγγέλων. Περίφημη κωνοιαντινοπολίτικη εικόνα, τελευταίο τέταρτο του 14ου αι. Αθήνα, Μοναστήριον Μπενάκη.*

Του ΣΑΒΒΑ ΑΓΟΥΡΙΑΗ

Καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών

ΑΓΓΕΛΟΥΣ και Αρχαγγέλους απαντάμε εντός και εκτός της Αγίας Γραφής. Η Παλαιά Διαθήκη μιλάει συχνά για τον Θεό με γλώσσα δανεισμένη από ανατολικές μυθολογίες. Ετσι, παρουσιάζει τον Θεό σαν ένα μονάρχη της ανατολής (Γ' Βασ. 22, 19 και Ηλ. 6, 1 εξ.), με τα μέλη της αυλής του και τους «δούλους» του, που ονομάζονται είτε «άγιοι» (Ιωβ 5, 1, 15, 15, Ψαλ. 88, 6, Δαν. 4, 10) είτε «υιοί Θεού» (Ψαλ. 28, 1, 88, 7· Δευτ. 32, 8) και προσφέρουν όλων των ειδών τις υπηρεσίες: ψάλλουν τη δόξα του Θεού και αποστέλλονται προς εκτέλεση αποστολών που τους αναθέτει και εντολών που τους δίνει σχετικά με τους ανθρώπους. Οπως σημειώνει η προς Εβραίους επιστολή (1, 140) οι άγγελοι είναι αγγελιοφόροι μηνυμάτων του Θεού προς τους ανθρώπους, είναι «*λειτουργικά πνεύματα εις διακονίαν αποστελλόμενα διά τους μέλλοντας κληρονομείν σωτηρίαν*».

Αρχικά, στην αυλή του Θεού βρίσκουμε αγαθά ή πονηρά πνεύματα, που αποστέλλονται τα πρώτα για καλό, ενώ τα άλλα για συμφορές ή καταστροφές. Μετά όμως την «Εξορία» (586 π.Χ.) των Ιουδαίων στη Βαβυλώ-

να, τα λειτουργήματα των αγγέλων εξειδικεύονται. Ετσι, ίσως υπό την επίδραση της θρησκείας των Περσών, συναντάμε συνήθως από τη μια μεριά τον Θεό με τους αγαθούς αγγέλους και από την άλλη τον Διάβολο με τους δαιμόνες – τους τελευταίους όχι στο επίπεδο της θεότητας αλλά σαν αρχή και πηγή κακών δυνάμεων που εργάζονται εναντίον του Θεού και του αγαθού.

Ο ρόλος των «αγγέλων» ως αγγελιαφόρων του Θεού προς τους ανθρώπους και ως προστατών τους, συνεχίζεται και ενισχύεται ακόμη περισσότερο κατά τους μεταγενέστερους χρόνους, όταν, εξαιτίας κυρίως των κακοπαθειών των Ιουδαίων μέσα στις δυσμενείς ιστορικές συγκυρίες που τους βρήκαν, η απόσταση μεταξύ γης και ουρανού, μεταξύ της ιστορικής καθημερινής πραγματικότητας και της ζωής του θείου κόσμου, γίνεται πολύ μεγαλύτερη. Γι' αυτό είναι περισσότεροι και οι μεσάζοντες μεταξύ των δύο κόσμων. Κατ' αυτή την εποχή είναι που ορισμένοι άγγελοι προσλαμβάνουν ονόματα ανάλογα με το λειτουργήμα τους: Ραφαήλ σημαίνει «ο Θεός θα θεραπεύσει», Γαβριήλ σημαίνει «ο ήρωας του Θεού» και Μιχαήλ δηλώνει «ποιος είναι όπως ο Θεός;». Υπάρχει άγγελος προστάτης του Ισραήλ ως έθνους και άγγελος προστάτης όλων των εθνών, όπως υπάρχει και άγγελος

που συνδέεται ιδιαίτερα με την κοινότητα των Εσσηίων στη Νεκρά Θάλασσα.

***

Διάφορες ιστορίες περί αγγέλων βρίσκουμε στη Βίβλο: Αν και ενίοτε παρουσιάζονται με κακοποιό πρόθεση και μορφή, η πρώτη εμφάνισή τους (Γεν. 18, 1–9) προς τον Αβραάμ είναι από τις ωραιότερες που έχουμε. Παρόμοια «φιλοξενούνται» οι άγγελοι που (Γεν. κεφ. 19) αποστέλλονται προς σωτηρία του Λωτ και της οικογένειάς του στα Σόδομα. Αυτή η επικοινωνία μεταξύ ουρανού και γης γίνεται διαμέσου μιας σκάλας (Γεν. 28, 12) που τη βρίσκουμε, επίσης, τόσο σε αιγυπτιακά περί του θανάτου κείμενα, όσο και σε ελληνικά (βλ. αποσπάσματα 30, 162 του Πινδάρου) και μιθραϊκά κείμενα, και στον «Παράδεισο» του Dante (XXI 7–10).

Παρόμοιος θρύλος περί της σκάλας διασώζεται στο όραμα του Ιακώβ περί πάλης του προς τον Γιαχβέ (Γεν. 32, 24–25, Ωσηέ 12, 4–5), τον οποίο ο Ιακώβ ταλαιπώρησε μέχρι το πρωί, οπότε τον απάλλαξε από την πίεση με αντάλλαγμα την ευλογία του. Ετσι ο Ιακώβ πήρε το όνομα «Ισραήλ». Τέτοιοι αγώνες σχετίζονται προς πνεύματα που έχουν σχέση με ποτάμια ή άλλα κρίσιμα περάσματα. Κι ο νικητής ενός τέτοιου πνεύματος αποκτάει, σαν δώρο, κάποια ειδική γνώση ή κάποιες μαγικές δυνάμεις.

▲ Ο αρχάγγελος Μιχαήλ καβαλάρης σε φτερωτό άλογο οδηγεί τον στρατό, ίσως τον Ιβάν Δ', που περιστοιχίζεται από έλες προσηλαίων πολεμικών αγίων. Φορητή εικόνα ρωσικής τέχνης. Μέσα τον 16ον αι. Μόσχα, Κρεμλίνο.

▼ Φτερωτός θεοδαίμονας. Ανάγλυφο σε μεσοποταμιακό ανάκτορο.

Παραλείποντας πολλά άλλα, αναφερόμαστε εδώ σε εμφανίσεις αγγελικών δυνάμεων στον κύκλο των διηγήσεων περί του προφήτη Ηλία, τον οποίο άγγελος συντηρούσε με λίγο ψωμί και νερό επί 40 ημερών (Α' Βασ. 19, 5-8), που θυμίζει πολλούς άλλους ήρωες τους οποίους πότισαν και έθρεψαν άγγελοι. Στην Καινή Διαθήκη, π.χ., στην περικοπή περί των πειρασμών του Ιησού επί 40 ημέρες, οπότεν επείνασε και δίψασε, στο τέλος αναφέρεται: «τότε αφήσιν αυτόν ο διάβολος, και ιδού άγγελοι προσήλθον και διπκόνουν αυτόν» (Ματθ. 4, 11).

Οι Πέρσες πρώτοι υιοθέτησαν την άποψη πως κάθε άνθρωπος έχει τον άγγελο του. Την άποψη αυτή δέχθηκε ο ιουδαϊσμός και ο χριστιανισμός. Οι άγγελοι κατά τη χριστιανική διδασκαλία είναι πνευματικά όντα, περί της δημιουργίας των οποίων δεν γίνεται ιδιαίτερος λόγος στην Αγία Γραφή, προηγούνται πάντως της δημιουργίας του ανθρώπου. Ούτε στη Βίβλο εμφανίζονται πτερωτοί, εκτός των Χερουβείμ και των Σεραφείμ, με τη μορφή που τους βρίσκουμε ήδη στην Ασσυρία και τη Βαβυλώνα. Το πρόσωπό τους παρουσιάζεται φωτεινό και τα ενδύματά τους απαστράπτονται, και εμφανίζονται στις πιο αρχαίες διηγήσεις της Γραφής πως μοιράζονται πολλά κοινά με τους ανθρώπους, όπως το φαγητό, ακόμα και το σεξ (Γεν. 6, 1-4).

***

Δεν έχουμε κάποια υπεύθυνη και σαφή διήγηση περί της πτώσεως των αγγέλων από την τάξη του θείου μέσα στον κόσμο του κακού και στα τάρταρα της Κόλασης. Μόνο στα

Απόκρυφα αποκαλυπτικά ιουδαϊκά κείμενα, που γράφτηκαν τον 2ο και τον 1ο αι. π.Χ., έχουμε κάποιες ανεύθυνες εξηγήσεις περί της πτώσεως των αγγέλων στην κατηγορία των δαιμόνων σε σχέση με το κείμενο Γεν. 6, 1-4.

Η Καινή Διαθήκη, ιδιαίτερα τα Ευαγγέλια και η Αποκάλυψη του Ιωάννη, παρουσιάζουν πολλές φορές τους αγγέλους να αναμιγνύονται είτε στη γέννηση είτε στη δημόσια ζωή του Ιησού· ιδιαίτερα στα Συνοπτικά Ευαγγέλια εμφανίζονται οι δαίμονες ως η πηγή όλων των κακών, ιδιαίτερα των ανθρωπίνων ασθενειών, έτσι ώστε το έργο του Ιησού να περιγράφεται σε αφηγήσεις των Ευαγγελίων ως πόλεμος του Θεού εναντίον του Διαβόλου και να συνοψίζεται ενίοτε ως κατάργηση των έργων του Σατανά, αρχηγού των δυνάμεων του κακού. Τα θαύματα του Ιησού είναι διηγήσεις θριάμβου της θείας δύναμης επί του κακού, της αρρώστιας και του θανάτου, που θεωρούνται ως προερχόμενα από τον κόσμο του Κακού και του Πονηρού. Στην Αποκάλυψη του Ιωάννη ο συγγραφέας συνδέει ολόκληρη τη ρωμαϊκή κρατική μηχανή με τις δυνάμεις του πονηρού, γι' αυτό και το θέμα του βιβλίου αυτού είναι η τελική καταστροφή μιας ψευδοθεοποιημένης εγκόσμιας εξουσίας όπως η ρωμαϊκή από την ερχόμενη στο «τέλος των καιρών» Βασιλεία του Θεού και του Χριστού.

Όπως αντιλαμβάνεται ο καθένας, η αγγελολογία αναπτύχθηκε σε μεταγενέστερους καιρούς στην Εκκλησία και στη θεολογία της, με την περαιτέρω ανάπτυξη του μεσολαβητικού μεταξυ

Θεού και ανθρώπων ρόλου των αγγέλων. Σε ιδιαίτερη ακμή βρίσκουμε αυτή την αγγελολογία στους Βίους των Αγίων. Αντίστοιχα αναπτύχθηκε και η δαιμονολογία, ιδιαίτερα μέσα στο κίνημα του μοναχισμού και στη μοναστική φιλολογία.

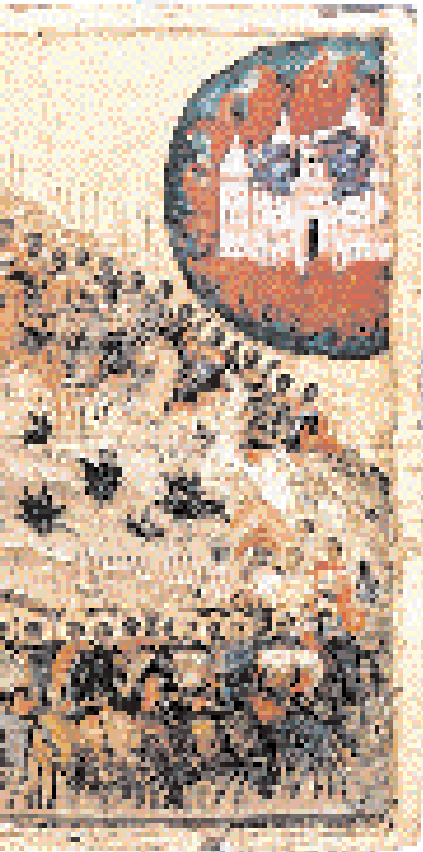
***

Τον αναγνώστη του παρόντος θα ενδιαφέρει ίσως το πολύ εκτεταμένο περί των αγγέλων υλικό της παράδοσης με θέμα τις διάφορες «τάξεις» των αγγέλων, αφού

πρόκειται περί ουράνιων στρατιωτικών δυνάμεων. Από την αρχαιότερη εποχή, η Παλαιά Διαθήκη αναφέρει περί «Χερουβείμ» και περί «Σεραφείμ». Τα

πρώτα, στον εικονισμό τους, είναι παρμένα από τη βαβυλωνιακή θεολογία και δηλώνουν θεία όντα που φρουρούν τις θύρες βαβυλωνιακών ναών ή ανακτόρων με τη μορφή πτερωτών ταύρων. Τέτοια «Χερουβείμ» έχουμε δεί ολοι σε φωτογραφίες να φρουρούν τα ανάκτορα του Ασσυρμπανιπάλ, π.χ. Έτσι και στη Γένεση (3, 24), όταν ο Θεός θέλησε, μετά την πτώση των πρωτοπλάστων, να βάλει φρουρό στην πόρτα του παραδείσου, «έταξεν τα χερουβείμ και την φλογίνην ρομφαίαν την στεφομένην φυλάσσειν την οδόν του ξύλου της ζωής». Την κιβωτό της Διαθήκης, επίσης, στα Αγία των Αγίων του εβραϊκού ναού, φυλάσσουν δύο Χερουβείμ. Τα «Σεραφείμ» σχετίζονται περισσότερο με τη φωτιά και το κάψιμο κάθε παράταιρου και ακάθαρτου. Έτσι γίνεται κατά την κλήση του Ησαΐα στο προφητικό αξίωμα (Ησ. 6, 2-6) αλλά και με τους πύρινους όφεις

Οι άγγελοι. Προέλευση και θέση των υπηρετών του Θεού στην ουράνια ιεραρχία

◀ *Το όνειρο του Ιακώβ: η ορανοδρόμος κλίμακα και η πάλη με τον Αγγελο/Γιαχβέ. Τμήμα τοιχογραφίας των Μιχαήλ Αστραπά και Ευτυχίου. Αχρίδα, Άγιος Κλήμης (1294/95).*

που έστειλε ο Θεός προς τιμωρία των Ισραηλιτών που αποστάτησαν (Δευτερ. 8, 15 και Αριθμοί 21, 6–9). Η όλη σκηνή για τα Σεραφεΐμ που παρουσιάζει ο Ησαΐας (6, 2–6) είναι ότι τα φλογερά αυτά όντα έχουν έξι φτερά και κύριο έργο τους είναι να ψάλλουν και να διακηρύττουν την αγιότητα του Θεού, κατ' αντίθεση προς τη βεβήλωση του Θεού από ιερατικούς και πολιτικούς άρχοντες της εποχής εκείνης. Ακόμη και ο καπνός που γεμίζει τον χώρο εντός του οποίου οραματίζεται ο προφήτης προέρχεται μάλλον από την αναπνοή των πύρινων αυτών όντων, που πετούν γύρω από τον θρόνο του Θεού ψάλλοντας δοξολογίες σχετικά με το ότι ο Θεός είναι «άγιος», δηλαδή αμέτοχος συμβιβασμών και οποιασδήποτε ηθικής ακαθαρσίας.

Όλες αυτές οι παραστάσεις ανάγονται σε αρχαιότερες, που βρίσκουμε στην αρχαία εγγύς Ανατολή. Οι άγγελοι είναι κατά χάριν αθάνατοι και αποτελούν το ήδη σεσωσμένο σώμα της Εκκλησίας· εμείς όμως εδώ δεν θα ασχοληθούμε με ζητήματα θεολογικά αλλά μόνο με τις «τάξεις» των αγγέλων. Υπάρχει μάλιστα ένα έργο γραμμένο τον 6ο αι. μ.Χ. από δήθεν τον Διονύσιο τον Αρεοπαγίτη, που επιγράφεται *Περί ουρανού Ιεραρχίας*. Αυτό το έργο κάνει την πρώτη συστηματική προσπάθεια αγγελολογίας, και διακρίνει τρεις ιεραρχίες αγγέλων με τρεις χορούς αγγέλων στην καθέμία, σύνολο εννέα τάγματα: α) Χερουβείμ, Σεραφεΐμ, Θρόνοι, β) Εξουσίες, Κυριότητες, Δυνάμεις και γ) Άγγελοι, Αρχάγγελοι, Αρχές.

Η διάκριση, παρά ταύτα, ανωτέρων και κατωτέρων αγγέλων δεν έγινε δεκτική από την Εκκλησία, ούτε το ότι είναι οι κατώτεροι άγγελοι που αποστέλλονται σε λειτουργήματα του Θεού προς τους ανθρώπους. Η Εκκλησία απέρριψε τα περί ανωτέρων και κατωτέρων αγγέλων, και δεν παρέλειψε να

τονίσει πως αληθινές αγγελοφάνειες προϋποθέτουν υψηλή πνευματική ποιότητα από τον δέκτη. Υπάρχει αλιώτικα ο κίνδυνος μετασχηματισμού του δαιμονα σε άγγελο φωτός (βλ. Β' Κορινθ. 11, 14).

Σχετικώς με τα περί χωριστού αγγέλου φύλακα του καθενός μας, οι περισσότεροι από τους Πατέρες της Εκκλησίας υποστηρίζουν πως μόνον ο πιστός άνθρωπος έχει φύλακα άγγελο, γιατί η διάπραξη αμαρτιών απομακρύνει τον φύλακα άγγελο από τον άνθρωπο. Σ' αυτό το σημείο πρέπει να υπομνησθεί αυτό που θίξαμε πιο πάνω, πως δηλαδή ο Αβραάμ φιλοξένησε τον ίδιο τον Γιαχβέ, τον Θεό του Ισραήλ, υπό τη μορφή τριών επισκεπτών αγγέλων, όπως πολύ όμορφα εικονίζει το συμβάν ο μεγάλος Ρώσος εικονογράφος του 15ου αι. Ανδρέας Ρουμπλιόφ.

Έγινε ήδη λόγος περί των αγγέλων ως μεσιτών μεταξύ Θεού και ανθρώπων, ιδιαίτερα, μάλιστα, τη μεσιτεία αυτή συναντάμε στα μεταγενέστερα κείμενα της Παλαιάς Διαθήκης, στα Απόκρυφα, καθώς και στα κείμενα του Qumran, όπου μάλιστα ολοκληρώθηκε η κοινότητα προΐσταται ο αρχάγγελος Μιχαήλ. Είναι, επίσης, ιδιαίτερα γνωστά τα ονόματα των προστατών αγγέλων με συγκεκριμένο όνομα, καθώς και αξίωμα-λειτουργήματα. Τέτοιοι είναι, τόσο στο χώρο του ιουδαϊσμού όσο και της Εκκλησίας, οι αρχάγγελοι Μιχαήλ, Γαβριήλ, Ραφαήλ, Ουριήλ. Δεν είναι όμως, στη βιβλική και εξωβιβλική παράδοση (απόκρυφη φιλολογία, Κουμράν), οι «άγγελοι της συμφοράς» ή «άγγελοι της αναταραχής».

***

Θα τελειώσουμε με δυο λόγια περί του Σατανά. Στα Ιωβηλαία και στο Κουμράν του δίνουν το όνομα Mastema («ο μισπτός» κατά το Ωσηέ 9, 8) ή Βελιάρ. Πρόκειται για την αρχηγική μορφή

▲ *«Άγιος, Άγιος, Άγιος». Αρχάγγελος που δοξολογεί τον Θεό. Τμήμα από τον ψηφιδωτό διάκοσμο του ναού της Αγίας Σοφίας του Κιέβου (1043–1046).*

του Κακού, για τον επικεφαλής των αντίθετων δυνάμεων, είναι δε, πιθανότατα, ιρανικής καταγωγής. Όπως ο Παράδεισος έτσι και η Κόλαση έχει τα θεία εκτελεστικά όργανα, οργανωμένα ιεραρχικά, με επικεφαλής τον Σατανά. Ο αναγνώστης του παρόντος αντιλαμβάνεται ότι από αρχαιότατα χρόνια ο άνθρωπος πίστεψε σε αόρατες καλές ή εκθρικές δυνάμεις· η μορφή όμως που ο ιουδαϊσμός και ο χριστιανισμός υιοθέτησαν κατάγεται από την ιρανική θρησκευτική παράδοση. Αυτό ισχύει ακόμη και για την ιδέα ξεχωριστού προστάτη αγγέλου του καθενός μας. Είναι τόσες οι επιθέσεις

των κακών πνευμάτων εναντίον μας, και ο Σατανάς με τους πειρασμούς του ασκεί τέτοιο δέλεαρ επί των αδύναμων ψυχικών μας εφοδίων, που θα 'μαστε χαμένοι χωρίς τον προσωπικό του άγγελο ο καθένας μας.

Τα περί καλών και κακών αγγέλων εικονίζουν πανοραμικά την πάλη του ανθρώπου μεταξύ καλού και κακού, όχι σαν θέμα επιφάνειας και δευτερεύουσας προσοχής, αλλά σαν πρόβλημα βαθύ και δύσκολο στο κέντρο της ζωής του ανθρώπου. Ευτυχώς που η τελική νίκη ανήκει στις αγγελικές δυνάμεις του καλού, του ωραίου και του δικαίου. ✠

Ο Αρχων Μιχαήλ

▲ Ψυχοστασία, ζύγισμα ψυχών και μοίρασμά τους ανάμεσα σε άγγελο και σε διάβολο. Λεπτομέρεια από ανάγλυφο με θέμα την Εσχάτη Κρίση (π. 1120-1140), έργο του γλύπτη Gislebertus, στον πύλο του καθεδρικού ναού του Αγίου Λαζάρου της Ωιέν (Γαλλία).

▲ Η διεκδίκηση της ψυχής από έναν άγγελο και έναν διάβολο, ανάγλυφη παράσταση ψυχοστασίας σε κιονόκρανο στον ναό του αγίου Μαρτίνου, Σωζόν (Γαλλία).

▲ «Φρίζον ψυχή μου τα ορώμενα». Ο Αρχάγγελος Μιχαήλ, ξιφθήρης, παίρνει την ψυχή νεκρού. Εικόνα του Αντωνίου Μνταρά, ζωγράφου αγνώσιων λοιπών στοιχείων. 17ος αι. Ελληνικό Ινστιτούτο Βενετίας, Μουσείο των Εικόνων (πηγή: «Η Βενετία των Ελλήνων», κείμεν.-επιμ. Χρύσα Μαλιτζού. Εκδ. «Μίλητος»).

Του ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΗ

Αναπλ. καθηγητή Πανεπιστημίου

ΣΕ ΚΑΘΕ ΤΟΠΟ της γης που κατοικούν άνθρωποι, κατοικούν και άγγελοι. Είναι οι φύλακες-άγγελοι, και κάθε άνθρωπος έχει τον δικό του, που όταν η ώρα έρθει, κάποτε όμως και άωρα, παίρνει τον άνθρωπο εκεί που πρέπει για να τον πάει – εκεί ίσως και αυτός άγγελος γίνει. Τούτες τις δοξασίες των λαών τις καταγράφουν σήμερα οι εθνολόγοι, μα εδώ και 2.500 χρόνια φαίνεται ότι τις κατέγραψε και ο Πλάτων, και τις έκανε φιλοσοφία. Ετσι,

στον Φαίδωνα του, μας γράφει: «Λέγεται δε ούτως, ως άρα τελευτήσαντα έκαστον ο έκάστου δαίμων, όσπερ ζώντα ειλήκει, ούτος άγων επιχειρεί εις δή τινα τόπον» (107D). Είναι άγγελος-φύλακας και, στη συνέχεια, άγγελος ψυχοπομπός, που υπήρχε παράλληλα με θεούς και μικροθεούς κι άλλα δαιμονικά που 'χαν τον ίδιο ρόλο: όπως ο Ερμής, η Iris, οι Κήρες κ.ο.κ.

Οι χριστιανοί δεν μπορούσαν να είναι εξαίρεση. Η ιδιότητα των αγγέλων σαν ψυχοπομπών ανιχνεύεται στην α΄ προς Θεσσαλονικείς επιστολή του Παύλου (δ΄, 16), και ρητά περιγράφεται στο Κατά Λουκάν (ιστ΄, 19-20): όταν πέθανε ο φτωχούλης Λάζαρος, «εγένετο απενεχθήναι αυτόν υπό τον αγγέλων εις τον κόλπον του Αβραάμ». Οι πρώτοι αυτοί ψυχοπομποί άγγελοι δεν ονοματίζονται. Μένουν ανώνυμοι και όταν ψυχοπέμπουν στα απόκρυφα χριστιανικά κείμενα: την Αποκάλυψη του Μωϋσή ή του Παύλου, τη Διαθήκη του Αβραάμ, τη λατινική Κοίμηση της Θεοτόκου. Στα ίδια όμως κείμενα εμφανίζεται και ο κατ' εξοχήν ψυχοπομπός των χριστιανών, ο Μιχαήλ Αρχάγγελος. Εστω και αν, κάποτε, ψυχοπομπός είναι και ο Γαβριήλ, και σπανιότατα και ο Ραφαήλ, ο κατ' εξοχήν ψυχοπομπός είναι ο πρώτος των Αρχαγγέλων, ο Μιχαήλ, που και γι' αυτό ο λαός μας κάποτε τον ειπε και Χάρο ή και Αν-Χάρο. Στην Αίγυπτο κάποτε τον ταύτισαν με του Κάτω Κόσμου τον θεό, τον Οσιρι. Σε πάπυρο μαγικό διαβάζουμε: «τω μεγάλω πατρί Οσίριδι Μιχαήλ».¹

Στη βυζαντινή τέχνη, συνήθως ο αρχάγγελος, κρατώντας σπαθί, κάποτε και ειλιπτάριο, εικονίζεται όρθιος μπροστά ή πάνω στον ύπτιο νωπό νεκρό, κρατώντας την ψυχή του, μικρό σπαργανωμένο ανθρώπακι, στην παλάμη του τρομαγμένο – μπορεί ταυτόχρονα να κρατά και μικρό Ζυγό της Δικαιοσύνης. Κάποτε η ψυχή μόλις βγαίνει από το στόμα του ανθρώπου, που κείτεται και ξεψυχά – η επιγραφή «Φρίζον ψυχή μου τα ορώμενα» σπάνια λείπει. Αν ο νεκρός ζούσε κριματιασμένος, την ψυχή του ο αρχάγγελος θα την κρατήσει από τα μαλλιά. Σε όψιμους χρόνους τούτη η παραλλαγή μεταπλάθεται, κι οι επιγραφές διευκρινίζουν: «Ο αρχάγγελος Μιχαήλ παιδεύει την ψυχή του πλουσίου», κάποτε υπάρχουν και περικοπές του Κατά Λουκάν (ιβ΄, 19-20) και ουσιαστικά έχουμε εικονογράφηση του θανάτου του Αφρονος Πλουσίου.

Κάποτε ο ρόλος του αρχαγγέλου αλλάζει. Ο ρόλος του είναι πια να πατάξει τον διάβολο, που θέλει και προσπαθεί να του αρπάξει αθώα ψυχή για να την πάει στον Αδν. Σε μια, ίσως μοναδική, περίπτωση, η σύνθεση είναι δραματικότερη: σε δυτική μικρογραφία ο αρχάγγελος, που το όνομά του δεν προσγράφεται, λογχίζει προσωποποίηση του Σατανά, και από το στόμα του ανασύρει μια ψυχή-είδωλο για να τη σώσει (Βρετανικό Μουσείο, Ms Egerton 3763). Σε σκηνές ψυχοστασίας –θέμα που, σε διαφορετικές μορφές, ήξεραν στην αρχαία Αίγυπτο, τη μινωική Κρήτη και την αρχαία Ελλάδα, και που οι χριστιανοί το ένταξαν στη Δευτέρα Παρουσία– τον αρχάγγελο αντικαθιστούν ομάδες ανώνυμων αγγέλων, που αντιμάχονται ομάδες διαβόλων. Ζυγίζεται η ψυχή και κρίνεται στον δίσκο, με αντίβαρο τα ειλιπτά με τα γραπτά των όσων ζώντας έπραξε. Διάβολοι προσπαθούν να κλονίσουν την ισορροπία του ζυγού κι άγγελοι τους λογχίζουν, ενώ η ψυχή, γυμνή, κάποτε φτερωτή, στέκεται και περιμένει τρέμοντας. Κάποτε, σ' ένα αρμενικό χειρόγραφο, αντί για τον Μιχαήλ ή για άγγελους άλλους, τον διάβολο αντιμάχεται μόνος ο Γαβριήλ. Οι παραλλαγές στο θέμα του Ζυγού δεν είναι λίγες. Κάποτε, στη δυτική κυρίως τέχνη, αντί για ψυχές-ανθρώπακια εικονίζονται μόνον κε-

▲ Ο Αρχάγγελος Μιχαήλ ζυγίζοντας ψυχή (1527), πίνακας του Andrea del Sarto. Φλωρεντία, Πινακοθήκη Uffizi.

► **Λεπτομέρεια από ανάγλυφη πρωτοχριστιανική διακόσμηση ταφικού βωμού. Στο κέντρο, άγγελος ψυχοπομπός σε οίαση δέησης. Αββαείο του Jerpoint, Ιρλανδία.**

φάλια· είναι ψυχές-κεφαλές. Σε μια ρουμανική εικόνα έχουμε μόνο ένα ζευγάρι φτερών πουλιού· υπόμνηση της ψυχής-πουλι.

Στη δυτική τέχνη, κάποτε ο Μιχαήλ είναι ένας χωρίς αγώνα ψυχοπομπός. Κάποτε τον βλέπουμε να οδηγεί τις ψυχές στον Παράδεισο έχοντάς τις στον κόρφο του (Ψαλτήριο Landsdowne, 12ος αι.), ενώ άλλοτε (Παναγία των Παρισίων), κρατώντας από το χέρι μια ψυχή την οδηγεί πηγαίνοντάς την στον Αβραάμ, δουλειά που κάποτε κάνουν άλλοι άγγελοι, μικροί κι ανώνυμοι.

Οι παραστάσεις του ψυχοπομπού Αρχαγγέλου Μιχαήλ είναι πάμπολλες στη Δύση και την Ανατολή, κι ακόμα και στην τέχνη του Ισλάμ. Στη χριστιανική τέχνη εμφανίζονται κυρίως στον Μεσαίωνα, όταν η υπόσχεση του Ουρανού των πρωτοχριστιανών έγινε απειλή για την Κόλαση, περιορίζοντας το ανθρώπινο μυα-

λό σε θανατοκεντρικό στοχασμό. Ακόμα κι όταν ανέτειλε η Αναγέννηση, σε Ελλάδα και Δύση, ο Μιχαήλ Αρχάγγελος εξακολουθεί να παριστάνεται ψυχοπομπός. Όταν ο Leonardo da Vinci, με τη σοφία του, ο Μιχαήλ Άγγελος ο γλύπτης, με τη δύναμή του, κι ο Ραφαήλ ο ζωγράφος, με το κάλλος του, θεμέλιωσαν την τέχνη του Ουμανισμού, ο ψυχοπομπός Μιχαήλ Αρχάγγελος άρχισε να παριστάνεται λιγότερο. Κι ό,τι δημιουργείται στην τέχνη δεν είναι πια από διανοητικό αναβρασμό, καλλιτεχνικό πυρετό ή φιλοσοφική αναζήτηση, αλλά από εκκλησιαστική ζήτηση. ❧

ΣΗΜΕΙΩΣΗ

1. K. Preisendanz, Papyri Graecae Magicae. Die Griechischen Zauberpapyri, Band II, Stuttgart 1974, S. 150.

Οι άγιοι του

◀ Ο άγιος Πηγάσιος. Τμήμα από τον ψηφιδωτό διάκοσμο του καθεδρικού της Μονής Οσίου Λουκά Φωκίδας. Πρώτο μισό του 10ου αι.

▲ Άγιος Φίλιππος, φορητή εικόνα του β' μισού του 10ου αι., κωνσταντινουπολίτικης προέλευσης. Σινά, Μονή Αγίας Αικατερίνης.

Τον ΓΕΩΡΓΙΟΥ Ν. ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΪΔΗ

Δρ. Φιλολογίας, Δ/ντή Ερευνών του Κέντρου Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών

ΟΙ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΕΣ γιορτές του δεύτερου μήνα του φθινοπώρου είναι πολλές και η εθιμολογία πλούσια. Πρώτη, στις 1 Νοεμβρίου, η εορτή των αγίων Αναργύρων Κοσμά και Δαμιανού, οι οποίοι τιμώνται ως άγιοι θαυματουργοί και η επίκληση του ονόματός τους είναι συχνή σε επωδές για θεραπεία διαφόρων ασθενειών: «Άγιοι Ανάργυροι θαυματουργοί, αρχίατροι του κόσμου, όπου γιατρέψατε πολλούς, γιατρέψτε και τον...»¹. Οι επικλήσεις συνοδεύονται και από ραντισματα με νερό, σταυρώματα, κάπνισμα με άνθη του Επιταφίου ή με φύλλα ελιάς από την Κυριακή των Βαΐων².

Στις 2 Νοεμβρίου τιμώνται οι άγιοι Ακίνδυνοι (Ακίνδυνος, Πηγάσιος, Αφθόνιος, Ελπιδοφόρος και Ανεμπόδιστος), που μαρτύρησαν τον 4ο αιώνα. Μια από τις λίγες γνωστές εκκλησίες των αγίων αυτών με τα ευφημιστικά ονόματα (ακίνδυνον, πηγή, αφθονία, ελίδα, ανεμπόδιστον) βρίσκεται στα Μιστεγγά της Λέσβου, όπου την Κυριακή της Σαμαρείτιδας γίνεται ταυροθυσία προς τιμήν τους. Και η θυσία αυτή βρίσκεται στο πλαίσιο του γνωστού λεσβιακού τελετουργικού³, με ιδιαίτερα τονισμένο στοιχείο ότι «το βουδέλι (μικρό βόδι) όπου πάει είναι ελεύθερο να βόσκει και όποιος προφτάνει το ταΐζει, γιατί έχει το όνομα των αγίων Ακινδύνων».

Αϊ-Γιώργης Μεθυστής

Η μέρα που τιμάται η ανακομιδή των λειψάνων του αγίου Γεωργίου (3 Νοεμβρίου) λέγεται «του Σποριάρη» ή «του Μεθυστή», γιατί τότε αρχίζει η σπορά ή γίνεται η σχετική προετοιμασία της. Στη Ρόδο, π.χ., οι γεωργοί την ημέρα αυτή «βάλλουν σε μια σκάφη το σπόρο και ανάφτουν τρία κεριά. Μέσα στο σπόρο ανακατεύουν διάφορους καρπούς και λίγο σιτάρι, που το είχαν φυλαγμένο στο σακουλάκι της περασμένης χρονιάς. Από τη σκάφη αυτή βάζουν λίγο σπόρο στο δισάκι και μαζί ένα ρόδι, που θα το φάγουν σαν 'ποσπείρουν'⁴. Την ίδια μέρα συνθηθίζεται και το άνοιγμα των νέων κρασιών, που σε μερικά μέρη παίρνει πανηγυρικό χαρακτήρα, όπως στα Σπώα της Καρπάθου, όπου η δοκιμή τους γίνεται μετά την απόλυση της εκκλησίας

σε συνεστίαση των κατοίκων.

Σύμφωνα με τις λαϊκές δοξασίες, ο Ταξιάρχης Μιχαήλ, που τιμάται μαζί με τον αρχάγγελο Γαβριήλ στις 8 Νοεμβρίου, είναι, όπως παρατηρεί ο Ν. Γ. Πολίτης⁵, «ο κατ' εξοχήν ψυχοπομπός άγγελος», ο οποίος «διετήρησεν ικνη πολλά της λατρείας του ψυχοπομπού Ερμού», γι' αυτό, όπως εικονίζεται με ρομφαία και ζυγαριά, προκαλεί το δέος, με δημιουργία ανάλογων προλήψεων. Στη Θράκη π.χ., στην Αίνο, την παραμονή της εορτής του δεν άφηναν τα παπούτσια τους έξω από το σπίτι, όπως συνθηθίζεται, αλλά τα έπαιρναν μέσα, «ίνα μη ιδών αυτά ο αρχιστράτηγος Μιχαήλ ενθυμηθεί αυτούς και αναλάβει εκ της ζωής».

Η γιορτή αυτή του Νοεμβρίου συνδέεται ιδιαίτερα με δύο τοπικούς πανηγυρισμούς, στη Σύμη, όπου υπάρχει

Η πλούσια εθιμολογία των θρησκευτικών εορτών του δεύτερου μήνα του φθινοπώρου

το Μοναστήρι του Πανορμίτη, και στον Μανταμάδο της Λέσβου, όπου υπάρχει επίσης μοναστηριακή εκκλησία με ανάγλυφη εικόνα του Ταξιάρχη Μιχαήλ, η οποία, σύμφωνα με την παράδοση,

κατασκευάστηκε με λάσπη ζυμωμένη με το αίμα των καλογέρων της μονής που τους έσφαξαν αλλόπιστοι.

Στη Σύμη ο Ταξιάρχης τιμάται ως προστάτης των ναυτικών και του προσφέρονται τάματα από όλη την Ελλάδα. Μερικά μάλιστα από αυτά ριχνονται στη θάλασσα, με τη βεβαιότητα ότι τα κύματα θα τα οδηγήσουν στον Πανορμίτη. Στον Μανταμάδο τιμάται την Κυριακή των Μυροφόρων, επέτειο ημέρα των εγκαινίων της εκκλησίας του, με μεγαλοπρεπή ταυροθυσία που παίρνει παλλεσβιακό χαρακτήρα⁶.

Στις 9 Νοεμβρίου τιμάται η μνήμη του αγίου Νεκταρίου, ο οποίος στη συνείδηση των πιστών είχε αγιοποιηθεί πολύ πριν από την επίσημη εκκλησιαστική ανακήρυξη του ως αγίου το 1961. Η λαϊκή λατρεία προς τον άγιο εκδηλώνεται ιδιαίτερα με το μεγάλο πλήθος των βαφτιστικών ονομάτων Νεκτάριος και Νεκταρία, και με την ίδρυση ενοριακών εκκλησιών και μοναστηριών σ' όλο τον ελλαδικό χώρο. Το παλιό μοναστήρι της αγίας Τριάδας στην Αίγινα που αυτός ανακαίνισε, αποτελεί κέντρο πανελληνίου προσκυνημάτων και ήδη κυκλοφορούνται πολλές λαϊκές παραδόσεις για θαύματα του αγίου σε άτεκνους, παραλυτικούς και άλλους ασθενείς, που με θερμή επικαλούνται τη βοήθειά του ή χρησιμοποιούν λάδι-μύρο από το καντήλι του.

Αϊ-Μηνάς εμίνυσε

Ο άγιος Μηνάς (11 Νοεμβρίου), από

Νοεμβρίου

σύνδεση του ονόματός του με το ρήμα μινώ, θεωρείται μινυτής κάθε αδικίας, κι ακόμη ότι μινά, δηλ. φανερώνει τα χαμένα και τα κλοπιμαία. Στη δοξασία αυτή είναι προφανές ότι συντελεί και η αιογραφική παράσταση του αγίου ως εφιππου, που μπορεί έτσι να καταδιώκει κάθε κακό. Γι' αυτό τον επικαλούνται οι τσομπάνηδες για να βρουν ζώα που έχουν χάσει. Τη μέρα της γιορτής του οι γυναίκες δεν ανοίγουν ψαλίδι, με τη μαγικοδαιμονική σκέψη «να 'ναι το στόμα του λύκου κλειστό», ή με άλλο ανάλογο τρόπο επιδιώκουν το ίδιο αποτέλεσμα: «Στο σπίτι του τσοπάνου κάνουν ένα σπάγγο από μαλλί του προβάτου και δένουν το σπάγγο τρεις φορές. Μ' αυτόν τον τρόπο δένουν το στόμα του λύκου. Έτσι πιστεύουν ότι ο λύκος όταν πάει στο κοπάδι έχει κλειστό το στόμα του και δεν κάνει ζημιά. Μπορεί να αρπάξει το πρόβατο, αλλά δεν μπορεί να ανοίξει το στόμα του για να το πνίξει» (Πέλλα). Αλλά και «τα κακά στόματα» του χωριού ράβουν. Μια γυναίκα δηλαδή παίρνει ένα κομμάτι πανί και μια βελόνα και αρχίζει να περνάει βελονιές εμπρός σε άλλες γυναίκες. Ακολουθεί ο διάλογος: - Ράβω, ράβω. - Τι ράβεις; - Ράβω το στόμα τής...» (Φθιώτιδα).

Σύμφωνα με τη λαϊκή παράδοση, ο άγιος Φίλιππος, που τιμάται στις 14 Νοεμβρίου, ήταν φτωχός γεωργός, ο οποίος όλη τη μέρα δούλευε στο χωράφι του. Όταν το βράδυ γύρισε στο σπίτι του, έσφαξε το μοναδικό του βόδι και μοίρασε το κρέας στους συγχωριανούς του για να αποκρέψουν, όπως επιβάλλεται πριν από τα Χριστούγεννα. Το πρωί όμως που σηκώθηκε, βρήκε το ζώο του ζωντανό από θεϊκό θαύμα. Γι' αυτό, επειδή ήταν πολύ αγαθός, άγιασε όταν πέθανε.

Η μέρα του Αϊ-Φίλιππα ημερολογιακά έχει ιδιαίτερη σημασία, αφού τότε ξεκινά η 40ήμερη νηστεία για τα Χριστούγεννα («Σαρανταήμερο» η «Σαραντάμερο»). Η Εκκλησία επιτάσσει αργία, η οποία όμως εθιμικά δεν τηρείται, επειδή επείγει η σπορά, γι' αυτό παρουσιάζεται ακόμη και ο ίδιος ο άγιος Φίλιππος να εργάζεται τη μέρα αυτή.

Εισόδια

Ιδιαίτερα σημαντική είναι η εορτή των Εισοδίων της Θεοτόκου, στις 21 Νοεμβρίου, που προσωνυμείται «της Παναγίας της Αρχισπορίτισσας», της «Μεσοσπορίτισσας» ή της «Ξεσπορίτισσας», ανάλογα σε ποιο στάδιο βρίσκεται τότε η σπορά. Λέγεται και «Πολυσπορίτισσα», επειδή την ημέρα αυτή συνηθίζουν να βράζουν πολυσπόρια, μείγμα από τα γεωργικά προϊόντα του σπιτιού, που άλλα τρώγουν και άλλα προσφέρουν «για τα χρόνια πολλά» και για ευδοκίμηση της σποράς. Πολυ-

σπόρια ή μόνο σιτάρι πηγαίνουν για ευλογία και στην εκκλησία: «Της Παναγίας της Ξεσπορίτισσας τελειώνουμε το σπόρο (σπορά). Παίρνουν οι γυναίκες και παίνουν στάρι δώρο στην εκκλησία. Ο παπάς το διαβάζει τελευταία όταν απολύκει η εκκλησία. Το διαλέουν καθαρό-καθαρό. Μετά ύστερα οι επιτροπιοί το πουλούν για τους ψαλτάδες, το λάδι, για έξοδο της εκκλησίας. Γίνεται και τώρα» (Αηδονοχώρι Σερρών).

Την ίδια μέρα συνηθίζονται και προσφορές στις βρύσες, όπως γίνεται και σε άλλες μέρες του χρόνου ή περιστάσεις: «Για να γίνουν καλά τα σπαρτά, πρέπει να πηγαίνουμε της Παναγίας της Πολυσπορίτισσας να νίβουμε τη βρύση με σπόρια, τα ρίχνουμε μέσα και λέμε: Οπως τρέχει το νερό, να τρέχει και το βιός» (Αιτωλία). Συνηθίζονται επίσης και μετεωρολογικές παρατηρήσεις/προγνώσεις. Οπως λέγουν, «τη μέρα αυτή βασιλεύει η Πούλια, και όπως θα κάμει αυτή τη μέρα, θα κάμει και τις σαράντα κατοπινές μέρες».

Ο άγιος Στυλιανός (26 Νοεμβρίου), από σύνδεση του ονόματός του με το ρήμα στυλώνω, θεωρείται «στύλος» προστασίας και υγείας, ιδιαίτερα των άρρωστων παιδιών. Στη δημιουργία της δοξασίας αυτής συνέβαλε και η υμνογραφία του, όπου, «των νεογνών και των νηπίων φύλαξ γενόμενος», καλείται να διαφυλάττει πάντοτε «αλώβητα τα βρέφη». Γι' αυτό στα ασθενικά παιδιά δίδουν το όνομα Στυλιανός και Στυλιανή, «για να στυλώσουν», και οι μπότες τηρούν εθιμική αργία στη γιορτή του: «Του αγίου Στελιανού οι γυναίκες δε δουλεύουμε όσες έχουμε παιδιά. Βράζουμε στάρι και το πάμε στην εκκλησία και το μοιράζουμε για υγεία, να ζήσουν τα παιδιά» (Βόλακας Δράμας).

► «Των νεογνών και των νηπίων φύλαξ γενόμενος». *Ευλογία βρασμένων σιταριού στην εορτή του αγίου Στυλιανού, προστάτη της υγείας των παιδιών. Βόλακας Δράμας, Νοέμβριος 1964 (φωτ.: Γ. Ν. Αικατερινίδης).*

► Ο άγιος *Ανεμόδιος. Τμήμα από τον ψηφιδωτό διάκοσμο του καθολικού της Μονής Οσίου Λουκά Φωκίδας. Πρώτο μισό του 11ου αι.*

Από παρετυμολογία και πάλι πιστεύεται ότι την ημέρα που τιμάται ο άγιος Ανδρέας (30 Νοεμβρίου) αρχίζει το κρύο να αντρείβει και να δυναμώνουν τα σπαρτά. Γι' αυτό βράζουν και πάλι πολυσπόρια, που τα ευλογεί ο παπάς στην εκκλησία και μετά τα μοιράζουν στα σπίτια «για να αντρειωθούν τα σπαρτά».

Ιδιαίτερα γνωστή είναι η συνήθεια την ημέρα αυτή να κάνουν τηγανίτες, «για να μην τρυπήσει το τηγάνι». Στη συνήθεια αυτή οφείλει ο άγιος τις προσωνυμίες «Τρυποτηγανάς» και «Τρυποτηγανίτης». Η απλή αυτή συνήθεια την ημέρα της γιορτής του αγίου Ανδρέα παίρνει σε ορισμένα μέρη καθαρά ευετηρικό χαρακτήρα. Στην περιοχή, λ.χ., του Βοΐου Κοζάνης, η οικογένεια παρακάθεται το βράδυ στο τραπέζι, όπου μαζί με «λαγγίτες», που γίνονται «για να αντρειεύουν οι άντρες», γεύονται και πανσπερμία, αφού πρώτα η γεροντότερη της οικογένειας ρίξει με το χέρι της τρεις φορές μερικά από τα βρασμένα δημητριακά, με την ευχή «τόσο ψηλά να γίνουν τα γεννήματα». Αξιοπρόσεκτο εί-

ναι ότι με το ζυμάρι που παρασκευάζουν τις λαγγίτες (τηγανίτες) σταυρώνουν το αμπάρι (αποθήκη) του σπιτιού «για να μην αδειάζει». Από τις λαγγίτες δίνουν και στα ζώα, «να αντρειωθούν κι αυτά».

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ:

1. Λαογραφία 10, σ. 124).
2. βλ. και «Επτά Ημέρες», 1.7.2001, σ. 26.
3. βλ. και ό.π. σ. 34-35.
4. Λαογραφία 12, σ. 111.
5. «Νεοελληνική Μυθολογία», 1984, σ. 302.
6. βλ. και «Επτά Ημέρες», 6. 5. 2001, σ. 26.
7. «Ημερολόγιον Δυτικής Μακεδονίας», 1961.

Βιβλιογραφία

Αικατερινίδης, Γ.Ν.: «Νεοελληνικές αματηρές θησιές». Εκδοση Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας, Αθήνα 1979.
Λονκάτος, Δ.Σ.: «Τα φθινοπωρινά». Εκδ. «Φιλιπότης», Αθήνα 1982.
Μέγας, Γ.Α.: «Ελληνικά εορταί και έθιμα της λαϊκής λατρείας». Αθήνα 1957.

Η Πολυσοριτίσσα

◀ **Σπορέας. Σίνδος 1957. Φωτ.: Α. Α. Χαρισιάδης.**

Της **ΑΙΚΑΤΕΡΪΝΗΣ ΠΟΛΥΜΕΡΟΥ-ΚΑΜΗΛΑΚΗ**

Διευθ. του Κέντρου Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών

ΟΙ ΠΟΡΤΕΣ του Νοεμβρίου, γενικά, αποτελούν ορόσημα στον κύκλο του αγροτικού χρόνου. Η μέρα του αγίου Φιλίππου (14 Νοεμβρίου) θεωρείται σε πολλά μέρη χρονικό όριο για τη σπορά, αλλά και για το ξεκίνημα της νηστείας των Χριστουγέννων, καθώς, σύμφωνα με την παράδοση: «Ο φτωχός ο Φίλιππος όλη μέρα δούλεψε και το βράδυ απόκρευσε», και η αγία Κατερίνα (25 Νοεμβρίου) αποτελεί όριο για το «μετάπασμα» των λουλουδιών. Την πορεία της σποράς διαφεντεύει αδιαφιλονίκητα η Παναγία: την ημέρα των Εισοδίων της Θεοτόκου (21 Νοεμβρίου), στα μέρη όπου οι γεωργοί έχουν «αποσπείρει», δηλ. έχουν τελειώσει τη σπορά, γιορτάζουν την Παναγία ως «Αποσπορίτισσα» κι όσοι, αλλού, έχουν «μισοσπείρει», τιμούν την Παναγία ως «Μεσοσπορίτισσα».

Όργωμα – Σπορά

Το όργωμα γίνεται με το άροτρο (αλέτρι, άλετρο κ.ά.), αρχαιότατο γεωργικό εργαλείο, σε χρήση στην Ελλάδα από την 4η χιλιετία. Το ξύλινο άροτρο, που χρησιμοποιήθηκε στον ελληνικό χώρο έως τα μέσα του 20ού αιώνα, έχει περιγραφεί από τον Ησίοδο, γι' αυτό και είναι γνωστό ως «πισόδειο». Ο Βοιωτός ποιητής, στο Έργα και Ημέραι (στ. 427–436) συμβουλεύει τον αδελφό του Πέρση –και βέβαια κάθε γεωργό– πώς να καλλιεργήσει τη γη και από τι δέντρο να φτιάξει το άροτρο:

«Φέρει δε γύνν, ότ' αν εύρης

εις οίκον κατ' όρος διζήμενος ή κατ' άρουραν πρίνινον. Ος γαρ βουσίν αρούν οχυρώτατός εστιν, εύτ' αν Αθηναίης δμώος εν ελύματι πήξας γόμφοισιν, πελάσας προσαρήρεται ιστοβοή. Δοιά δε θέσθαι άροτρα πονησάμενος κατά οίκο. αυτόγυον και πηκτόν, επί πολύ λώιον ούτω. Ει χ' έτερον άξαις, ετερόν κ' επί βουσί βάλοιο δάφνης δ' η στελής ακιώτατοι ιστοβοήες δρυός έλυμα, γύης πρίνου».

Είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον ότι τόσο το ίδιο το άροτρο (αλέτρι) όσο και επιμέρους τμήματά του διατηρούν τις ίδιες ονομασίες: ιστοβοεύς (σταβάρι), ύνις (υνί), χειρολαβίς (χερολάβια), κ.λπ.

Το ξύλινο άροτρο έσπερναν δύο βόδια, οι «αροτήρες βόες» των αρχαίων, που θεωρούνταν ιερά και δεν σφάζονταν για το κρέας τους, ή άλλο ζώο (άλογο, μουλάρι, γαϊδούρι). Η ισοπέδωση του οργωμένου χωραφιού σπάζοντας τους σβώλους του χώματος γινόταν με τον βωλόσυρο (Κρήτη), τη σβάρνα ή τον κύλινδρο, ενώ οι άκρες του, δυσπρόσιτες με το αλέτρι, τσαπίζονταν με τη σκαλίδα, το τσαπί ή το δικέλι.

Το ξύλινο άροτρο αντικαταστάθηκε τον 19ο αιώνα από το πιο ευέλικτο και ισχυρότερο σιδερένιο άροτρο με ένα ή δύο υνιά. Σιδερένια άροτρα εισήχθησαν επί Καποδίστρια και στη συνέχεια κατασκευάστηκαν και σε ελληνικά εργαστήρια αντίγραφα τους προσαρμοσμένα στις ανάγκες των ελληνικών εδαφών. Μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας, άροτρα κατασκευάζονταν στον Βόλο και διοχετεύονταν σχεδόν σε όλη την Ελλάδα αλλά και στη Βαλκανική και στη Μ. Ασία.

Εθίμα και προλήψεις της σποράς

Όταν ο γεωργός ξεκινούσε να σπείρει, έκανε τον

σταυρό του και έριχνε μαζί με τον σπόρο κόκκους ροδιού και σπόρους από τον ψάθινο σταυρό, που φυλασσόταν στο εικόνισμα από το τέλος του θερισμού. Για να πάει καλά η σοδειά, ο γεωργός έπρεπε να είναι καθαρός, δηλαδή να μην έχει έλθει σε ερωτική επαφή με γυναίκα. Για να πάει καλά η σοδειά, η γυναίκα του γεωργού την πρώτη ημέρα της σποράς έφτιαχνε γλύκισμα, δεν άφηνε την πόρτα του σπιτιού ανοικτή, δεν δάνειζε τίποτε κ.ά.

Το τέλος, ή τουλάχιστον το μέσον της σποράς, σφραγίζει η εορτή των Εισοδίων, γι' αυτό και ο λαός λέει την Παναγία των Εισοδίων Αποσπορίτισσα ή Μεσοσπορίτισσα: τη θεωρεί προστάτρια της σοδειάς (εισόδια), γι' αυτό και λέει τη γιορτή της και «Αποσοδειά» ή «μπουμπόλια» ή «μπουσμπουρέλια» και «εισάγει» συμβολικά, κατά την αρχαία συνήθεια (πανσερμία), στον ναό «πολυσπορία», απ' όπου και «Πολυσοριτίτισσα», επίσης, η Παναγία.

Την παραμονή ή ανήμερα των Εισοδίων οι νοικοκυρές έβραζαν πολλά σπόρια μαζί: σιτάρι, κριθάρι, σίκαλη, καλαμπόκι, φασόλια, ρεβύθια, κουκκιά, και τα μοίραζαν υπό τύπον κολλύβων στη γειτονιά «για να γίνουν τα σπαρμένα». Από αυτά, ένα πιάτο «εισάγουν» στην εκκλησία, όπου το μίγμα «διαβάζεται» κατά τη λειτουργία και ακολούθως μοιράζεται στο εκκλησίασμα. Ένα μέρος του επιστρέφεται στο σπίτι, κι έχουν απ' αυτό μερίδιο και τα ζώα, ιδιαίτερα «οι αροτήρες βόες» –τα «καματερά βούγια» (Κρήτη)– ενώ το υπόλοιπο ο γεωργός το ρίχνει στο χωράφι για «να αναπαυθεί ο σπόρος». Όπως εύστοχα παρατηρεί ο καθηγητής της Λαογραφίας Δημήτριος Λουκάτος, προσφέρεται στην Παναγία–Δήμητρα «ευχαριστήρια πανσερμία για το καλό που πέρασε και για το καλό που πρέπει να συνεχιστεί», καθώς η σοδειά του καλοκαιριού έχει καταναλωθεί σχεδόν κατά το ήμισυ: «Μισό 'φαγα, μισό 'σπειρα, μισό 'χω να περάσω».

◀ Χαρολοί -μάζεμα των καρπών της ελιάς με το χέρι- στη Μυιλήνη. Φωτ.: Δ. Χαριοιάδης (πηγή: «Παραδοσιακές καλλιέργειες». Μουσείο Μπενάκη 1978).

Στους ελληνικούς ελαιώνες

Τον **Νίκου Ψιλάκη**

Συγγραφέα

ΕΛΙΕΣ «εύτυχες», λιοτριβία με το «λιόζουμο» ν' ακνίζει, πιθάρια που «λαδογυαλοκοπούν» περιμένοντας... Έτσι μας δίνει την εικόνα του ελληνικού φθινοπώρου ένας ακούραστος ταξιδευτής του χώρου και του χρόνου. Ο Νίκος Καζαντζάκης. «...εύτυχες φέτο κρίβαζαν οι ελιές, χοντρό καρπό γεμάτες, κι ο νοικοκύρης κοκορεύεται, χύνουν οι ελιές στο νου του, τα πλήθια εντός του τρίζουν λιοτριβειά, τα στάματα τρουλιάζουν, κυλάει στις σκάφες το αγουρόλαδο κι ο λιόζουμος ακνίζει και τα βαθιά λαδογυαλοκοπούν αραδιαστά πιθάρια. Κι απ' το πολύ στο νου

του το άλεσε κι απ' την πολλή χαρά του στραφτάλιζε ολολάδωτος στο φως σαν πόντικας ο ρήγας...».

Στη «ζώνη της ελιάς» φθινόπωρο σήμαινε, σε περασμένους καιρούς, σπορά και λιομάζωμα. Τώρα που η καλλιέργεια των δημητριακών σε μικρούς κλήρους έχει περιοριστεί (ή και εκλείψει), το φθινόπωρο της αγροτικής οικογένειας είναι σχεδόν συνώνυμο με το μάζεμα της ελιάς. Σχεδόν μοναδική χειμερινή ασχολία πλέον, απασχολεί ένα μεγάλο ποσοστό των νοικοκυριών της Ελλάδας, εκεί τουλάχιστον όπου ευδοκίμει η ελιά.

Σε πολλά μέρη, το λιομάζωμα άρχιζε ύστερα από τον αγιασμό και τελειωνε με την προσφορά των πρώτων καρπών. Είναι γιορτή το μάζεμα της σο-

δειάς, γιορτή που αρχίζει στο χωράφι, στ' αμπέλι, στο λιόφυτο, και δεν τελειώνει παρά σαν σιγουρευτεί ο καρπός στ' αμπάρια. Είναι τότε που ο νοικοκύρης θα βάλει το καινούργιο λάδι στα λαδοπίθαρα, θα πάει το πρώτο σταμνί στην εκκλησία (γινεται να ξεχάσει το μερτικό του Αγίου;), θ' απλώσει στο παξιμάδι το πρώτο λάδι της χρονιάς για να το δοκιμάσει, θα φτιάξει την πίτα με το πρώτο λάδι.

«Καταλαβαίναμε πότε τελειωνε ο καθένας, πότε είχε 'πομαζώσει. Ερχόταν στην εκκλησία κι έφερνε ένα σταμνί, δυο σταμνιά, ανάλογα με το εισόδημά του. Κι ύστερα

Εθιμα και παραδόσεις της συγκομιδής των ελιών και της εξαγωγής του λαδιού

▲ *Ελαιώνας στο Αμάρι, Ρέθυμνο (πηγή: Γιώργος Μέης, «Γη της Κρήτης»).*

έβγαине ο παπάς και διαλαλούσε από το Ιερό Βήμα πως ο τάδε επομάζωξε, κι όποιος θέλει να ραντολοήσει, να πάει αύριο κιόλας, τα λιόφυτά του είναι ελεύθερα...». Διηγήσεις από την ελαιόφυτη Κρήτη, διηγήσεις που περιγράφουν ένα άγνωστο σήμερα εθιμικό πλαίσιο: εκείνο που καθόριζε τη σχέση του καλλιεργητή με το θείον για πολλούς αιώνες. Το «ραντολό» θυμίζει τη σταχομαζώχτρα του Παπαδιαμάντη ή τη Ρουθ των Γραφών. Ήταν η συνήθεια να αφήνονται μέσα στο λιόφυτο οι τελευταίοι καρποί, για να τους μαζέψουν (έναν έναν με το χέρι) όσοι δεν είχαν. Κι αυτό έπρεπε να το αναγγείλει ο παπάς, «γιατί το λένε και τα γράμματα της Εκκλησίας». Ετσι απλά θα υπενθυμίσει η Κρήσσα γιαγιά πως έχει ακούσει την προσταγή, όπως αυτή διατυπώνεται στο Δευτερονόμιον: «αφού τινάξης τας ελαίας σου δεν θέλεις πάλιν ελαιουργήσει τους κλάδους, θέλει εισθαι διά τον ξένον, διά το ορφανόν, διά την κήραν...». Γυναίκες σκυφτές, μαντιλοφορεμένες, με το καλάθι στο χέρι, ανακατεύουν τις ξινίδες αναζητώχτας τους τελευταίους πολύτιμους καρπούς της ελιάς. Οι λιγοστές ελιές που 'πόμειναν μπορεί να λέγονται «απόλιδα». Ο Καζαντζάκης, που από παιδί έκλεισε εντός του την εικόνα της φθινοπωρινής και της χειμωνιάτικης Κρήτης, την αφήνει να ξεχυθεί με τον καλοδουλεμένο στίχο και να μας πλημμυρίσει: «Βγαίνουν οι γριές σκυφτές, φραγή-φραγή, να μάσουν σαλι-

γκάρια, οι νιές ελιομαζώχτρες αρμεχτά τ' απόλιδα διαλέγουν...».

«Τόσο θεοσεβούμενος ήταν ο κόσμος, παιδί μου, που μερικοί έπαιρναν το πρώτο λάδι από τη φάμπρικα, μα δεν το πήγαιναν στο σπίτι. Το πήγαιναν στην εκκλησία κι άναβαν τα καντήλια. Α, να, ο παππούς μου το 'χε τάμα να αλέθει μερικές ελιές στσι στερνές του Οχτώβρη και να ανάβει με το λάδι τους το καντήλι των Αγίων Αναργύρων – εορτάζουν, ξέρεις, την πρώτη του Νοέμβρη... Όταν άλεθε κανονικά, πάλι στην εκκλησία πήγαινε το πρώτο λάδι, ένα σταμνί για το καντήλι της Παναγίας». Πάλι η ίδια φωνή! Και το ίδιο έλαιον. Εκείνο που κάποτε χάριζε στα ιερά των Ελλήνων το φως του «άσβεστου λύχνου» («...το της Αθηνάς ιερόν ο τε αρχαίος νεώς ο της Παλλάδος εν ω ο άσβεστος λύχνος»), και στα ιερά των σύγχρονων την «ακοίμητη καντήλα». Πηγή φωτός το έλαιον. Για τον ναό της Παλλάδος, για τον ναό της Θεού Σοφίας, για το παλάτι του αυτοκράτορα, αλλά και για το ταπεινό καλύβι του ξωμάχου. Το έλαιον είναι το «θύμα» που γεννά το θαύμα του φωτός. Είναι το θύμα στην προαιώνια θυσία, είναι το «καιόμενον», το «αναλισκόμενον» για να γεννηθεί το φως!

Το πανηγύρι της ελιάς

Στα ελληνικά λιόφυτα αρχίζει κάθε

Νοέμβρη το πανηγύρι της ελιάς. Παλιότερα οι γυναίκες με τα καλάθια μαζευαν μία μία της πεσμένες ελιές. Αλλού οι μαζωχτάδες χτυπούσαν τα κλαδιά με ράβδους και μαζευαν τον καρπό από τα στρωμένα ελαιόπανα. Τελευταία, η τεχνολογία αντικατέστησε την αρχαία ξύλινη ράβδο με μεταλλική περιστρεφόμενη. Αλλά και τώρα μπορείς να δεις –όλο και πιο σπάνια, ομολογουμένως– τους πιο ηλικιωμένους καλλιεργητές να αφήνουν αμάζευτο το τελευταίο κλαδί. Ετσι όπως κάνουν στον τρύγο και στον θερισμό. Να μείνει κάτι και στη γη που τα γέννησε! Η Αλκη Κυριακίδου-Νέστορος δίνει την εξήγηση με τα λόγια ενός αγρότη από το Φιλώτι της Νάξου: «Η γης μοιάζει της πέρδικας. Η πέρδικα κάνει δεκαεφτά-δεκαοχτώ αβγά και της τα παίρνεις όλα και της αφήνεις τρία και νομίζει πως τα 'χει όλα και συνεχίζει να κάνει κι άλλα. Ετσι είναι κι η γης. Αφήναν οι παλιοί μιαν άκρα, ένα κερόβολο αθέριστο...». Και η γη συνεχίζει να γεννά. Ετσι κι η ελιά. Της αφήνεις ένα κλαδί αράβδιστο και συνεχίζει να γεννοβολά. Αρχαίες συνήθειες, απόηχοι ίσως θυσιαστικών τελετών που άντεξαν στον χρόνο...

Όσο κι αν είναι επίπονη η δουλειά της συγκομιδής, έχει τις χαρές της. Είναι που ο καλλιεργητής φτάνει στο τέλος, είναι ακόμη η πλερωμή για τον κόπο μιας ολόκληρης χρονιάς. Ο ταξι-

δευτής του χρόνου, ο Νίκος Καζαντζάκης, είδε τους μαζωχτάδες να γυρνούν, μετά το τέλος του λιομαζώματος, μαζί με τον αρχαίο ιεροφάντη, ψάλλοντας κάποιο τελετουργικό σκοπό: «Γυρνούν χαρούμενοι απ' τα λιόφυτα και ψέλνουν οι ραβδιστάδες, κι ο ξορκιστής ντυμένος με προβιές το σείστρο κουδουνίζει...». Ο ποιητής δανείστηκε την εικόνα από το μινωικό παρελθόν του τόπου του: στο περίφημο «αγγείο των θεριστών» εικονίζεται η επιστροφή από το θέρος: ένας, ο επικεφαλής της ιερής πομπής, κρατεί το σείστρο, όργανο μουσικό πανάρχαιο. Ο Καζαντζάκης βάζει το σείστρο στο χέρι του ραβδιστή. Η εικόνα των θεριστών υποχωρεί στη σκέψη του. Τι σίτος, τι οίνος, τι έλαιον... Κι ο ραβδιστής της ελιάς, σαν ιεροφάντης μιας μυστικής τελετής, ντυμένος στις προβιές, κρατεί το σείστρο, σαν τελειώσει η μέρα.

«Σα νά 'ναι γάμος και χαρά...»

Κάποτε τελειώνει και το ίδιο το λιομάζωμα. Αλλού Δεκέμβρη, αλλού Γενάρη. Αλλού παίρνει καιρό ακόμη, φτάνει ως τον Μάρτη. Ίσως και να μην έχει άδικο ο Καζαντζάκης που παραλλήλισε τις γιορτές της συγκομιδής του σίτου και του ελαιού. Η ολοκλήρωση μιας μακράς και επίπονης διαδικασίας μπορεί να γίνει τελετή, μπορεί και πανηγύρι!

Υπήρχε παλαιότερα μια ωραία συνήθεια στη Λευκάδα: όλοι, νοικοκύ-

◀ *Μάζεμα της ελιάς. Ίδια και απaráλλαχτα, από την αρχαιότητα μέχρι τις μέρες μας. Λεπτομέρεια από μελανόμορφο αττικό αμφορέα, 530 π.Χ.*

▼ *«Το πρώτο λάδι, ένα σταμνί για το καντήλι της Παναγίας». Λάδι στο καντήλι της Παναγίας της Γκουβερνιώτισσας, στο ομώνυμο βυζαντινό μοναστήρι της Κρήτης (πηγή: Νίκος και Μαρία Ψιλάκη - Ηλίας Κασσιανός, «Ο πολιτισμός της ελιάς. Το ελαιόλαδο». Εκδ. «Καρμάνωρ»).*

ρης, μαζωχτάδες, εργάτες του λιοτριβιού, έπρεπε να γευτούν το πρώτο λάδι: «Πριν πάνε τις ελιές στο λιοτριβιό, πηγαίνει ο παπάς κι αγιάζει και φτιάχνουν λαδόπιτα, για να ευχηθούν, δίνουν δε και στους λιτροβιαραίους και τρώνε...». Το ελαιόλαδο συμμετέχει ως πρώτη ύλη στην παρασκευή της λαδόπιτας, που διανέμεται στο συγγενικό περιβάλλον αλλά και σ' όσους εργάζονται για την παραγωγή του ελαιολάδου.

Στην Κρήτη διασώθηκαν μέχρι τον 20ό αιώνα τα «πομαζωχτικά», μια ειδική γιορτή που γινόταν μόλις τελειωνε η συγκομιδή. Ο νοικοκύρης ετοιμάζε γλέντι στο σπίτι του. Συμμετείχαν οι συγγενείς, οι φίλοι και, απαραίτητα, οι μαζωχτάδες, δηλαδή οι εργάτες που δούλεψαν για να μαζευτεί η σοδειά. Τα φαγητά μαγειρεύονταν με το καινούργιο λάδι, ακόμη κι αν υπήρχε παλιό στο λαδοπίθαρο. Συνήθως ζύμωναν το επίσημο ψωμί (το φτάζυμο), και φρόντιζαν να είναι πλούσιο το τραπέζι, για να είναι πλούσια κι η χρονιά. Το ειδικό για την περίπτωση γλύκισμα ονομαζόταν «λαδοτή πίτα», που ζυμωνόταν με πετιμέζι και προσφερόταν στο τέλος του ομαδικού δείπνου. Και πάλι ένας ποιητής έρχεται να μας θυμίσει αυτές τις ξεχασμένες εικόνες. Ο Κωστής Φραγκούλης.

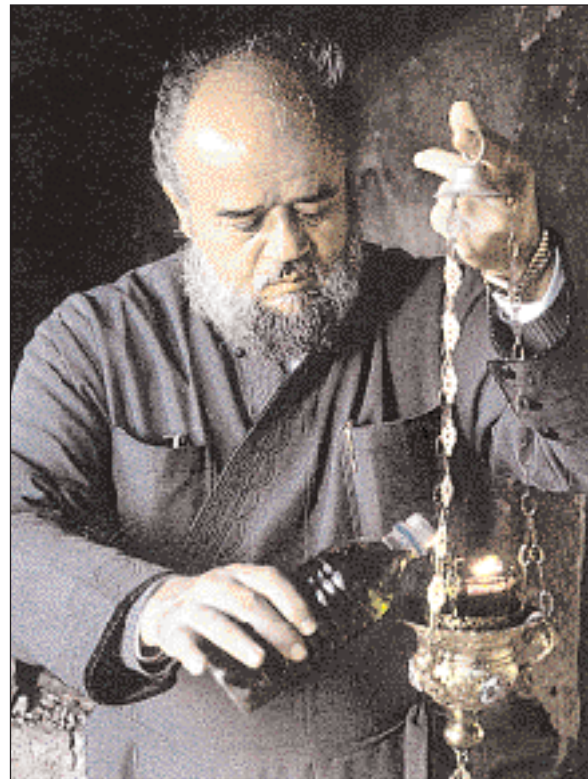
*«... Κι όντε δα πούν στη βίβα μου,
για τ' απομαζωχτικά,
τάβλες θα στρώσω φτάζυμο,
πετσάρη τωσε σφάζω
σα να 'ναι γάμος και χαρά,*

*γή συντεκνιά σα νά 'χω,
να με καλοχρονίσουνε,
σπολλάτη να μου πούνε.
Καλοκατάλυτη η σοδειά,
του δέκαλου το λάδι,
του διακονιάρη για μιστό,
και ψυχικό για τσ' άγιους...»*

Αλλού το ψωμί της γιορτής ήταν «λαδόψωμο». Κι αλλού έριχναν το λάδι χωρίς τσιγκουνιά στο πιάτο με τη φάβα. Για να τρέξει περισσότερο την άλλη χρονιά στο σπιτικό. Στην Αγιάσο, στο τέλος της συγκομιδής, γινόταν ολόκληρη γιορτή: «Ένας από τους ραβδιστές μπήγει ανάποδα το λούρο του στη γη και του βάζει φωτιά, πιστεύοντας πως όταν λυγίσει το μακρύ ραβδί θα λυγίσουν και του χρόνου οι ελιές από το βάρος του καρπού. Οι γυναίκες στίβουν τις ελιές, με το μαύρο ζουμί τους αλείφουν το πρόσωπο και χορεύουν γύρω από τη φωτιά, πετώντας τα καλάθια τους με ευχές στο νοικοκύρη, να έχει του χρόνου περισσότερο καρπό, και στις ανύπαντρες, να είναι παντρεμένες...».

Κύκλος ανέσος

Ο κύκλος της παραγωγής μπορεί να κλείνει μ' αυτές τις γιορτές. Όμως ο κύκλος των εθίμων που αρχίζουν με τον ερχομό της καινούργιας ζωής και τελειώνουν με την επιστροφή στη μάνα γη, δεν κλείνει ποτέ! Στην Κύπρο, το πρώτο νερό που θα πει το βρέφος θα του το προσφέρουν σε φύλλο ελιάς: όπως δεν διψά η ελιά, δεν θα δι-

ψάσει και το παιδί! Παντού, το λάδι θα μεταφέρει τη σφραγίδα του θείου ελέους στο βάπτισμα. Αλλού, τα κλαδιά της ελιάς θα γίνουν στεφάνι του γάμου! Κι ακόμη, το στερνό αντίο θα το πουν με κλάδους ελιάς: όπως ακριβώς παραδίδεται ό,τι είχε διατάξει ο Λυκούργος, στην Κρήτη και την Πελοπόννησο δίνουν στον νεκρό το κλαδί της ελιάς. Γιατί μέσα από τη θλίψη του θανάτου πρέπει να αναδυθεί η χαρά της ζωής, η ελπίδα. Γιατί η ελιά

είναι το δέντρο που ποτέ του δεν πεθαίνει. Ξεραίνεται ο κορμός αλλά μέσα από τα νεκρά, κατάξερα ξύλα φυτρώνει καινούργιος βλαστός και μεγαλώνει, μεγαλώνει, γίνεται δέντρο ολόκληρο. Είναι η καινούργια ζωή ή μήπως η παλιά που αναστήθηκε; Τα κλαδιά της ελιάς έρχονται να δηλώσουν πως τίποτα δεν τελειώνει, πως όλα βρίσκονται στην περιμετρο ενός κύκλου που δεν έχει ούτε αρχή ούτε τέλος!

«Ο καθαρώτατος ναός του»

Του **ΣΑΒΒΑ ΑΓΟΥΡΙΔΗ**

Καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών

Η ΘΕΣΠΙΣΗ της εορτής των Εισοδίων της Θεοτόκου από την Εκκλησία και η καθιέρωσή της τον 8ο αι. μ.Χ. στην Κωνσταντινούπολη παρουσιάζει πολύ δύσκολα για τον ιστορικό προβλήματα. Η σχέση, π.χ., του γυναικείου φύλου προς το Ιερό της Ιερουσαλήμ, και μάλιστα προς τα Άγια των Αγίων, όπου εισήρχετο μόνο ο Ιουδαίος αρχιερέας, κι αυτό «άπαξ του ενιαυτού», είναι ιστορικά βεβαιωμένη ως εκτός της ιστορικής πραγματικότητας. Οπως ξέρουμε από τον ιστορικό Ιώσηπο και από την Καινή Διαθήκη, στο Ιερό των Ιεροσολύμων υπήρχε στην αυλή του ναού ένα ειδικό τμήμα, «η αυλή των γυναικών», και εκεί μόνο επιτρέπονταν στις γυναίκες

να παρίστανται στα τελούμενα εντός του περιβόλου του ιουδαϊκού ναού. Η ιουδαϊκή θρησκεία ήταν στα χρόνια του Ιησού έντονα ιεραρχική και αρρενοκρατική σ' ό,τι αφορά τη λατρεία του Θεού στο Ιερό των Ιεροσολύμων. Παράλληλα, βέβαια, υπήρξε η Συναγωγή και η κατά Σάββατο εκεί συνάθροιση. Η προσφορά όμως θυσιών και οι μεγάλες εορτές του έτους γιορτάζονταν πάντα με κέντρο το Ιερό, και επομένως με τη μεσολάβηση του ιερατείου.

***

Ο ιουδαϊσμός ήταν μια πολύ αρρενοκρατική θρησκεία, κι από αυτήν τελικά ο χριστιανισμός επηρεάστηκε, όταν στερεώθηκε σαν θρησκεία εντός του ελληνωρωμαϊκού κόσμου. Αυτό όμως έγινε μέσα σε ένα ειδωλολατρικό κυρίως περιβάλλον, όπου ο θεϊκός κό-

σμος, όχι μόνο ο ανθρώπινος, εκφράζονταν μέσα από το αρσενικό και το θηλυκό φύλο. Φαίνεται πως από ένα σημείο κι έπειτα, η χριστιανική κοινότητα αναζητούσε κάποια διέξοδο στο πρόβλημα που παρουσίαζε για την καθημερινή ευσέβεια η έλλειψη του θεϊκού γυναικείου στοιχείου στη χριστιανική ζωή. Γι' αυτό, όχι στην επίσημη διδασκαλία και θεολογία, αλλά στη λαϊκή χριστιανική ευσέβεια –που τη βρίσκουμε εκφραζόμενη κυρίως στην απόκρυφη χριστιανική (λαϊκή) φιλολογία– εκεί αρχικά συναντάμε τις πρώτες απόπειρες λύσης του προβλήματος που αναφέραμε. Και τα περί Εισοδίων της Θεοτόκου στα Άγια των Αγίων και παραμονής της εκεί βρίσκουμε στο απόκρυφο λαϊκό κείμενο που ο μεν Ωριγένης ονομάζει «Διήγησις ἢ ἱστορία (ἢ και Γέννησις) Μαρίας της αγίας Θεοτόκου και υπερενδόξου Μητρός Ιησού Χριστού», ο δε πρώτος

Ευρωπαίος εκδότης αυτού του κειμένου, το 1552, το ονόμασε «Πρωτευαγγέλιον Ιακώβου». Ο εξ Ιουδαίων, δηλαδή, συγγραφέας αυτού του κειμένου προσποιείται πως είναι ο Αδελφόθεος Ιάκωβος και διηγείται πολλά περί της οικογένειας του Ιησού, που δεν μας ενδιαφέρουν εδώ. Ο καθηγητής Μπαλάνος πιστεύει πως ο πυρήνας του έργου αυτού γράφτηκε στα μέσα του 2ου αι., διαμορφώθηκε όμως ως έχει σήμερα κατά τον 4ο αι., και είχε πολύ μεγάλη διάδοση μεταξύ των χριστιανών. Αυτό το Πρωτευαγγέλιο κάνει επίσης εκτεταμένη μνεία περί των γονέων της Θεοτόκου Μαρίας, του Ιωακείμ και της Αννας, περί της θαυμαστής γέννησης της Θεοτόκου από γηραιούς γονείς, οι οποίοι, προβλέποντας την ταχεία έξοδο των από τη ζωή αυτή, προσήνεγκαν, κατά την παράδοση αυτή, την κόρη των Μαρίας στο Ιερό της Ιερουσαλήμ, όταν ήταν τριών ετών, και έτσι την αφιέρωσαν στον Θεό, αφού η Μαρία παρέμεινε εντός του Ιερού, όπου την υποδέχθηκε ο Ζαχαρίας (προφανώς ο ιερέας

πατέρας του Ιωάννη του Προδρόμου) και την εισήγαγε στο Ιερό, όπου έμεινε μέχρι της ηλικίας των 14 ή 15 ετών και τότε, ως ενηλικιωμένη κόρη, αφού οι γονείς της είχαν προ τριετίας αποθάνει, οι ιερείς, μετά κοινή σύσκεψη, αποφάσισαν να την μνηστεύσουν με τον Ιωσήφ, ο οποίος, κατά τη διήγηση αυτή, ήταν χήρος και είχε αρσενικά και θηλυκά τέκνα από τον πρώτο του γάμο.

***

Το γεγονός ότι σώθηκαν πάνω από 50 ελληνικά χειρόγραφα του Πρωτευαγγελίου δείχνει τη μεγάλη διάδοση που είχε το έργο αυτό μεταξύ των πιστών. Βέβαια, κατά τον 4ο αι., πάνω από 300 χρόνια μετά την καταστροφή του ιουδαϊκού Ιερού των Ιεροσολύμων από τους Ρωμαίους, ούτε ο συγγραφέας, ούτε οι αναγνώστες του Πρωτευαγγελίου ενδιαφέρονταν ποιος και πότε έμπαινε στο Ιερό αυτό· ο συγγραφέας και οι αναγνώστες του ενδιαφέρονταν για τη συμπλήρωση της ιερής ιστορίας της Εκκλησίας· όχι το ιστορικό αλλά το θρησκευτικό γι' αυτούς συγκέντρωνε το ενδιαφέρον τους.

Η πρόθεση των αποκρύφων αυτών διηγήσεων ήταν η καθ' οιονδήποτε τρόπο συμπλήρωση κενών που άφηνε η ευαγγελική ιστορία και, επί του προκειμένου, η έκφραση μιας νέας για τον λαό του Θεού θεολογικής εκτίμησης προς ένα γυναικείο πρόσωπο. Και, στην περίπτωση αυτή, το πρόσωπο αυτό είναι η Θεοτόκος, της οποίας η υπερέξωση στο κείμενο αυτό υπηρετεί τάσεις και ανάγκες της χριστιανικής ευσέβειας κατά τον 4ο και εξής αι-

◀ Ο Ναός του Σολομώντος. Εικόνα ζωγραφισμένη πάνω σε ίαση, έργο του ιερέα Ιωάννου Ανακά, 16ος αι. Βενετία, ναός του Αγίου Γεωργίου των Ελλήνων (ηγή: «Η Βενετία των Ελλήνων», κείμ.-επιμ. Χρύσα Μαλιέζου. Εκδ. «Μίλητος»).

Σωτήρος»

ώνες, και μάλιστα, προς δύο κατευθύνσεις: α) Τα περί της Μαρίας «ως καθαρώτατον Ναού υψίστου» κατοχυρώνουν έτι μάλλον το περί των δύο φύσεων του Χριστού δόγμα της εκκλησίας. Η ανθρώπινη φύση (Μαρία) που δέχθηκε τον Θείο Λόγο και του έδωσε σάρκα είχε τύχει ειδικής προετοιμασίας ως καθαρώτατος Ναός του Σωτήρος. β) Η ανάμιξη αυτή της Μαρίας, στα περί ενανθρωπίσεως του Υιού του Θεού δεν προσέλαβαν ποτέ θεολογικό σωτηριολογικό χαρακτήρα: το πρόσωπο όμως της Παναγίας, από τον 4ο αι. και μετά, άρχισε να επιδρά έντονα στη ζωή της ευσέβειας των χριστιανών υπό δύο έννοιες: της μεσιτείας της σωτηρίας και της προστασίας των χριστιανών. Έτσι όμως Ορθόδοξοι και Καθολικοί απέκτησαν ένα σημαντικό συμπαραστάτη θηλυκού γένους στον αγώνα των για τη σωτηρία του ανθρώπου.

Το δόγμα περί της σωτηρίας διά της θείας ενανθρωπίσεως του Ιησού από τις Συνόδους Δ', Ε' και Στ' έδινε λύση στο ζήτημα: αλλά η λύση αυτή ήταν πολύ θεολογική και δυσνόητη για τον κοινό πιστό. Αυτό συνετέλεσε ουκ ολίγον εις την αύξηση της λαϊκής λατρείας της Θεοτόκου. Με τα περί των «δύο φύσεων» και τις λεπτομερείς περί αυτών συζητήσεις, ο Ιησούς έπαψε να είναι όσο ήταν άλλοτε προσιτός στις όποιες καθημερινές ανάγκες του ανθρώπου ως Σωτήρας: τώρα, από τον 5ο ή 6ο αι. και μετά, τον ρόλο αυτό τον αναλαμβάνει μεσιτικά και προστατικά η Θεοτόκος, όχι ως Σωτήρας αλλά ως μεσολαβητής. Το θέμα είναι ότι πρόκειται περί ενός νέου στοιχείου στην ιστορία του διαμορφούμενου χριστιανισμού.

***

Το χριστολογικό δόγμα έφερε σοβαρή αναταραχή εντός της εσωτερικής ζωής της Εκκλησίας και κάποιες ανακατατάξεις. Είναι γνωστές οι δύο ακραίες υποθέσεις που υποστηρίχθηκαν: ο Πατριάρχης Νεστόριος ετόνισε ότι η Μαρία δεν μπορεί να είναι Θεοτόκος, αλλά μόνο Χριστοτόκος. Το πρώτο το θεωρούσε εντελώς ειδωλολατρικό. Ο κύριος αντίπαλος του Νεστόριου ήταν ο Κύριλλος Αλεξανδρείας, ο οποίος ήταν για τον Νεστόριο ό,τι ο Αθανάσιος για τον Αρειο. Ο Κύριλλος επέμεινε, κατά του Νεστορίου, ότι η Μαρία μπορεί να καλείται «μήτηρ Θεού» και η άποψη αυτή επιβλήθηκε διά Συνόδου στην Εκκλησία. Ο ζήλος του Κυρίλλου, μάλιστα, επί του θέματος αυτού πήγαινε τόσο μακριά, που θα μπορούσε να κατηγορηθεί για Μαρριολατρεία. Η ουσία όμως της πρότασής του, που υποστήριξε με όλα τα μέσα, έγινε δεκτή από την Εκκλησία.

Αυτό που επιθυμούμε να τονίσουμε εδώ είναι ότι η ανάπτυξη της Μαρριολατρείας σε Δύση και Ανατολή δεν

υπήρξε προϊόν μόνο της λαϊκής ευσέβειας, που αναζητούσε την παρουσία του θεϊκού θήλεος και μέσα στον χριστιανισμό, αλλά και της πολύ αυστηρής θεολογικής διατύπωσης του χριστολογικού και σωτηριολογικού δόγματος, που ο κοινός άνθρωπος δύσκολα μπορούσε να αντιληφθεί. Έτσι, δεν είναι καθόλου θαύμα το ότι ο επί Ιουστιανού εγκαινιασθείς ναός της «Αγίας Μαρίας της Νέας» ή «της Αγίας Εκκλησίας», επί του λόφου Μαρία στα Ιεροσόλυμα (όπου άλλοτε ο Ναός των Ιουδαίων), συνδέθηκε με την αφήγηση περί «Εισοδίων των Θεοτόκου», όπως φαίνεται από πλήθος Πατερικών σχολίων και αναφορών της εποχής. Στην εκκλησία αυτή, όπως φαίνεται, θεμελιώθηκε η εορτή των Εισοδίων. Στην Κωνσταντινούπολη όμως αυτό έγινε στις αρχές του 8ου αι., όπως μαρτυρείται από σωζόμενο λόγο του Πατριάρχη Ταράσιου (τέλος του 8ου αι.). Η εορτή περιέχεται στο Μηνολόγιο του Βασιλείου Β' του Μακεδόνα (976-1025), ο δε Μανουήλ Α' ο Κομνηνός (1148-1180) την καθιέρωσε ως αργία.

Και στη Δύση η εορτή αυτή αρχίζει να φαίνεται από τον 10ο αι. κι έπειτα. Ενώ όμως κατά τους αρχικούς αιώνες

αυτό που τονίζονταν με την απόκρυφη αυτή αφήγηση ήταν ότι, όπως όλοι οι άρρενες Ισραηλίτες, 40 ημέρες μετά τη γέννησή τους, παρουσιάζονταν στον Ναό, αυτό συνέβη, από κάθε άποψη και με το παραπάνω, στην περίπτωση της Θεοτόκου. Κι αυτό που τονίσθηκε, μετά την καθιέρωση τούτου ως εορτή της Εκκλησίας, ήταν η ολοκληρωτική και πλήρης καθιέρωση της Μαρίας στον Θεό. Αυτό τονίζει και το τροπάριο της εορτής στην Εκκλησία μας κατά την ημέρα της εορτής: «ο καθαρώτατος Ναός του Σωτήρος... το ιερόν θησαύρισμα της δόξης του Θεού, σήμερον εισάγεται εν τω οίκω Κυρίου, την χάριν συνεισάγουσα την εν Πνεύματι Θεώ... αυτή υπάρχει σκηνή επουράνιος».

Όλα τα παραπάνω επιβεβαιώνουν ίσως δύο πράγματα που θίξαμε στην αρχή αυτού του άρθρου: α) Την μετά τον 3ο αι. αίσθηση κάποιας έλλειψης του θηλυκού στοιχείου από τον χριστιανισμό, και, β) Το πολύ θεολογικό, για τον κοινό άνθρωπο, μάλλον ακαταλαβίστικο, χριστολογικό δόγμα περί σωτηρίας, το οποίο διά του μεσιτικού ρόλου της Μητέρας του Ιησού έγινε κάτι πραγματικό στην καθημερινή ζωή του ανθρώπου. ✠

▲ Τα Εισόδια της Θεοτόκου. Εικόνα κρητικής τέχνης, αποδιδόμενη στον ζωγράφο Αγγελο, γύρω στα μέσα του 15ου αι. Σινά, Μονή Αγίας Αικατερίνης.

17 Νοέμβρη Λαζάρου ζωγράφου

Του **ΗΛΙΑ ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗ**

Ο **ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ** πάντα μου θυμίζει την ιστορία της κατάρνησης της γενικής του αρσενικού άρθρου, του «του» – μα και την εναλλαγή, προσθήκη ή αντικατάσταση στη μνήμη και τη μνημόνευση επετείων, εορτών, πανηγύρεων, παλιμψιστα δημιουργημένων μέσα στον μισό αιώνα που ήδη με βαρύνει. Ως τα δέκα μου χρόνια ήταν Νοέμβριος και Νοέμβρης με «του», ο μήνας του Αϊ-Γιώργη του Μεθυστή, στις 3 του Νοέμβρη, τότε που ανοίγουν τα νέα κρασιά, ο μήνας του Μιχαήλ Αρχαγγέλου στις 8, των Εισοδίων στις 21, της Αικατερίνης στις 25, όλες τους εορτές στο χρώμα των ελαιώνων και στη γεύση του άγουρου λαδιού στις φάμπρικες και στις αποθήκες των χωριών. Ως τα είκοσί μου χρόνια προστέθηκε μια πινελιά κοσμο-πολιτική: η Γιορτή των Ευχαριστιών (Thanksgiving Day), που γιορτάζαμε στο αμερικάνικο ινστιτούτο κάθε Νοέμβριο, η επίσκεψη του Γυμνασίου, στα χρόνια της Χούντας, στις αεροπορικές βάσεις, στις 8 Νοεμβρίου του Αρχαγγέλου, και η αργία, στις 11, του Αϊ-Μηνά, που γιορτάζει ο πολιούχος του Ηρακλείου, πόλης της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και του πρώτου εκπατρισμού μου. Από τα είκοσί μου και μετά ο Νοέμβρης γίνεται άναρθρος, επαναστατεί και αποβάλλει, μαϊμουδιζοντας, τη γενική στο άρθρο του. Αντί για «17 του Νοέμβρη», που λέει ο λαός, καθιερώνεται, στο όνομα του ίδιου λαού, το «17 Νοέμβρη», δηλαδή μεταγραμμένο το 17 Νοεμβρίου. Λες και, θεωρώντας την ύπαρξη του «του» υπεύθυνη για την κοινωνική ανισότητα, ως έκδηλα γενική κτητική, η κατάρνησή του θα καταργούσε κι εκείνη. Ούτε ο Brumaire της γαλλικής Επανάστασης... Το γνήσιο πάθος και οι θυσίες κατά της εξουσίας των τύπων άλλαξαν ρούχα και ύφος, κι έμεινε αναλλοίωτο μόνο το πάθος και η εξουσία μαζί του. Και στο εργαστήρι του ο ζωγράφος Χρόνος δοκιμάζει χρώματα και κοστούμια. Μια ωχρή πινελιά κάθε τόσο ξεθωριάζει τη μικροαστική λαμπερή δίψα της επανάστασης και μένουν τα οράματα με δίχως θαύματα. Ως τα σαράντα και, σε λίγο, τα πενήντα μου, έχει ο καιρός γυρίσματα... Η επανάσταση στις μέρες μου τρομοκρατείται και σταδιακά γίνεται τρομοκρατία. Μαέστροι και πολυτεχνίτες, αφού μας πέταξαν μια εκτονωτική φιέστα-Πο-

▲ Ο άγιος Γεώργιος και ο νέος από τη Μυτιλήνη. Εικόνα του 13ου αι. Ο άγιος Γεώργιος διασώζει τον οινόχο, ο οποίος είχε συλληφθεί από τους Σαρακηνοίς της Κρήτης. Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο.

◀ **Ο άγιος Ιάκωβος ο Πέρσης, 1527.** Λεπτομέρεια τοιχογραφίας του Κρητικού αγιογράφου Θεοφάνη Στρελίτζα Μπαθά, στο καθολικό της Μονής Αγίου Νικολάου των Αναπανοά, Μετέωρα (πηγή: «Βυζαντινές Τοιχογραφίες», Εκδοτική Αθηνών).

▼ **Ο άγιος Μηνάς.** Λεπτομέρεια εικόνας με τέσσερις καβαλήρηδες αγίους –Νικήτας, Μηνάς, Γεώργιος, Δημήτριος–, έργο του Γεωργίου Καστροφύλακα. 1740. Ηράκλειο Κρήτης, ναός του μικρού αγίου Μηνά (πηγή: Θεοχάρη Δετοράκη, «Μηνάς ο μεγαλομάρτυς. Ο άγιος του Μεγάλου Κάσιρου». Ηράκλειο 1995).

λυτεχνείο, κατάφεραν μια επέτειος να ανακαλεί μόνο τρομοκρατία: 17 Νοέμβρη. Μια επέτειος χωρίς «του», μια ημερομηνία φτιαχτή, μαϊμού, λαϊκισμού. Δεν έχω σχέση, καλάλι τους, τους τη χαρίζω. Εγώ στα πενήντα μου –κι έχει ο καιρός γυρίσματα– γυρίζω στα πάτρια και διεθνή μου: Στις 17 Νοεμβρίου, και στις 17 του Νοέμβρη, μνήμη Γρηγορίου Νεοκαισαρείας του Θαυματουργού, οσίου Λαζάρου του ζωγράφου και Χαζάρου, Ζαχαρίου του σκυτοτόμου, Γενναδίου και Μαξίμου πατριαρχών Κωνσταντινουπόλεως, Νίκωνος μαθητού Σεργίου του Ρώσου, και του Πολυτεχνείου της γενιάς μου.

Και –εγκαταλειμμένο, έκθετο– στα σκαλιά της νέας Ελλάδος των Ελλήνων Χριστιανών της αρχιεπισκοπικής Αθήνας, που τυρβάζει περί πολλά ενός δέ εστι χρεία, αφήνεται ο χάρτης διαμαρτυρίας, με τον διεθνισμό της αγιοσύνης και των μαρτυριών κατά της εξουσίας, ο χάρτης με την παγκοσμιότητα της αγάπης και φιλανθρωπίας μέσα από το μνηολόγιο του

Στο μνηολόγιο του Νοέμβρη, ο παγκόσμιος χάρτης της αγάπης και της φιλανθρωπίας...

Νοέμβρη των ανθρώπων, οσίων και μαρτύρων, και όχι μόνον των διαπλεκόμενων της γειτονιάς και ενορίας μου. Ραβίνοι, παπάδες, μουλάδες από την Ανδαλουσία, τον Βόσπορο, την

Κύπρο, την Παλαιστίνη, τη Βαβυλώνα και ως τον Γάγγη, ασχτίσουν τις νέες γέφυρες για τις γνους τους κολασμένους. Η ζωή σταθερά Ηρακλείτεια και Δαρβίνεια – κι είναι εύκολο να φανατίσει αυτό που μας χωρίζει, ανακαλώ-

ντας και ευρύνοντας τα καντάκια της απιστίας ή την αβυσσολαία πίστη των ιερών πολέμων. Στην όσο ποτέ επίκαιρη μεταφυσική Διεθνή μας, όσο ποτέ επείγον το θαύμα, το ηθικά ανέφικτο, δηλαδή η αναζήτηση και προβολή αυτού που μας ενώνει, για να απαλύνει, να εξανθρωπίζει τη φυσική ανισότητα.

Πέρσαι: Πρώτοι από όλους εγνώρισαν τον σαρκωθέντα Χριστόν οι Πέρσαι, και με δώρα τον προσεκύνησαν, αναφέρει ο Συναξαριστής. Εκπλήττει μάλιστα ότι μεγάλος αριθμός αγίων μαρτύρων του Νοεμβρίου είναι από την Περσία ή σχετιζόνται με την Περσία επί Σαβωρίου βασιλέως Περσών: Ιωάννου και Ιακώβου (1 Νοεμβρίου), Ακινδύνου, Πηγασίου κ.ά. (2), Ακεψιμά, Ιωσήφ, Αειθαλά (3), Αχεμενίδου ομολογητού επί Ισδιγέρδου βασιλέως Περσών (3), Μίλου ή Μιλισίου (10), Νιρσά, Ιωσήφ κ.ά. (20), Σίλου Περσίδος (26), Ιακώβου Πέρσου (27), Ιωάννου του εν Περσίδι (29)· Σύροι-Παλαστίνιοι: Καισαρίου και Δακίου εις Δαμασκόν (1), Γαλακτίωνος και Επιστήμης (5), Αντωνίου μάρτυρος (9), Μαρθά (12), Ιωάννου Χρυσοστόμου (13), Γουρία, Σαμώνα, Αβίβου (14), Βαρλαάμ (19), Προκοπίου (22)· Αιγύπτιοι: Ιωάννου Κολοβού (9), Μηνά (11), Αικατερίνης (25), Πινουφρίου (27), Πιτυριώνος (29)· Σκύθαι-Σλάβοι: του σλαβογενούς Ιωαννικίου (4), Κλήμεντος Βουλγαρίας (22), Μερκουρίου (25)· Χάζαροι: Λαζάρου του ζωγράφου (17)· Βησιγότθοι: μάρτυρος Ερμινιγγέλδου (1)· Ισπανοί: Βικεντίου (11), Ζακχαίου εν Γαδείροις (18)· Ιταλοί-Ρωμαίοι: Ευστολίας και Σωπάτρας (9), Βικτωρος (11), Μαρτίνου (12), Κακιλίας, Βαλεριανού, Τιβουρτίου (22)· Ρώσοι: Ιωνά Νοβογοροδίας (5), Μαξίμου Σαλού (12), Νίκωνος μαθητού Σεργίου του Ρώσου (17), Μιχαήλ Τφερίας (22), Αλεξάνδρου Νιέβσκι (23), Μερκουρίου εν Σμολένσκι (24), Ιακώβου Ροστοβίας (27).

Τέλος, στις 30 του Νοέμβρη, μνήμη του αποστόλου Σκυθίας, Καυκάσου, Ευξείνου Πόντου, Βιθυνίας, Θράκης, Αχαΐας, Ανδρέου, πρωτοκλήτου Εβραίου από τον Εβραίο Ιησού, Χριστό και Θεό μας, μόνιμη υπενθύμιση σε αυτούς που επιμένουν στη σχεδόν φυλετική χριστιανική ελληνικότητα. Και τη αυτή ημέρα, του Παλαιστινίου εκ Τύρου Φρουμεντίου ιεραποστόλου και επισκόπου Ινδίας. Τα πάτρια και διεθνή μου, λήγοντος Νοεμβρίου μνήμης, βαπτίζονται στα χιμαιρικά νερά της αγάπης και της κατανόησης του μακρινού παραδείσιου Γάγγη. ✠

Οι άγιοι των βαρελάδων

▲ Ο Άγιος Μαρτίνος και ο επαίτης, πίνακας του Δομήγιου Θεοτοκόπουλου-Γκρέκο (π. 1597-1599), σήμερα στην Εθνική Πινακοθήκη της Ουάσιγκτον. Ο Άγιος Μαρτίνος ήταν προστάτης της συντεχνίας των βαρελοποιών των Χάνδακα, μέλος της οποίας υπήρξε ο αδελφός του Θεοτοκόπουλου, Μανούσος.

Της ΑΓΓΕΛΙΚΗΣ ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΥ

Ιστορικού, Ινστιτούτο Βυζαντινών
Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών

ΣΤΙΣ 11 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ η καθολική Εκκλησία γιορτάζει τη μνήμη του αγίου Μαρτίνου. Την ημέρα αυτή συνήθιζαν τα μεσαιωνικά χρόνια οι Δυτικοί, μέσα σε ξέφρενο πανηγύρι, να ανοίγουν τα βαρέλια και να δοκιμάζουν το νέο κρασί. Η συνήθεια να ανοίγονται τα βαρέλια με το καλύτερο κρασί τη συγκεκριμένη ημερομηνία, αν δεν έλκει την καταγωγή της από τις βακκικές γιορτές, είχε όμως πολλές ομοιότητες με τις γιορτές αυτές της αρχαιότητας.

Και στη Βενετία η ημέρα αυτή, όπως ήταν φυσικό, γιορταζόταν με ανάλογα γλέντια, στη διάρκεια των οποίων οι κάτοικοι της πόλης άνοιγαν τα βαρέλια για να δοκιμάσουν το νέο κρασί. Θορυβώδεις παρέες περιφέρονταν τη νύχτα του αγίου Μαρτίνου στους δρόμους, τραγουδώντας και σταματώντας κάθε τόσο κάτω από τα παράθυρα των σπιτιών για να ζητήσουν φαγητό και κρασί. Αντίστοιχη ορθόδοξη γιορτή είναι εκείνη του αγίου Γεωργίου του Μεθυστή, στις 3 Νοεμβρίου.

Ο Σαν Μαρτί στην Κρήτη

Με την κατάκτηση της Κρήτης στις αρχές του 13ου αιώνα, οι Βενετοί, χωρίς να καταργήσουν τις γιορτές των τοπικών αγίων, τις οποίες ενέταξαν στο βενετικό εορτολόγιο, μετέφεραν στο νησί τις γιορτές αρκετών καθολικών αγίων, αλλά και τον εορτασμό σημαντικών επετειών της βενετικής ιστορίας. Ανάμεσα στις γιορτές που μετέφεραν ήταν κι εκείνη αγίου Μαρτίνου.

Δεν γνωρίζουμε ωστόσο πότε ακριβώς εισήχθη η γιορτή του αγίου Μαρτίνου στην Κρήτη. Αυτό συνέβη, πιθανότατα, από την αρχή ήδη της βενετικής παρουσίας στο νησί. Το 14ο αιώνα πλέον, η γιορτή είχε ήδη αφομοιωθεί από τον πληθυσμό του νησιού. Το επιβεβαιώνει η αναφορά της σε ένα από τα αυτοβιογραφικά ποιήματα του Στέφανου Σαχλική, το οποίο, όπως έχει αποδειχτεί, γράφτηκε εκείνο τον αιώνα:

«Πολιτικές, ακούσατε
πόσση τιμήν μου κάμνου
εμένα τα αρχοντόπουλα
εδώ εις τούτην την χώραν
* * *

διατί κατέχουσιν καλά
ότι αγαπώ να πίνω
και φαίνεται μου απέθανα,
όντεν ουδέν μεθύσω.
Και οι άρχοντες μου πέμπουσιν
φλάσκες κρασίν γεμάτες,
και καθ' ημέραν γίνεται
του Σαν Μαρτί διά εμένα.»

Τόσο ο στίχος «και καθ' ημέραν γί-

νεται του Σαν Μαρτί διά εμένα» όσο και ο στίχος που προηγείται αναφέρονται στη γιορτή του αγίου Μαρτίνου, η οποία συνδεόταν με οινοποισίες και ξεφαντώματα.

Τους επόμενους αιώνες η γιορτή του αγίου Μαρτίνου είχε πλέον επίσημα καθιερωθεί. Λείψανα εξάλλου του αγίου φυλάσσονταν στο μητροπολιτικό ναό του Αγίου Τίτου στον Χάνδακα από το 1446. Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι στον κατάλογο των υποχρεωτικών αργιών που καταρτίστηκε το 1519, η ημέρα της γιορτής του αγίου Μαρτίνου ήταν αργία, αν και μόνο για τους δημόσιους υπαλλήλους και όχι για τους τεχνίτες.

Οι βαρελάδες του Χάνδακα

Η Κρήτη την περίοδο της βενετοκρατίας ήταν μεγάλη παραγωγός κρασιού. Το περιζήτητο κρητικό προϊόν εξαγόταν σε όλα τα γνωστά εμπορικά κέντρα της εποχής και έφθανε ως τη Φλάνδρα, την Πορτογαλία, την Αγγλία ακόμη και την Πολωνία. Η διακίνησή του σε τόσο μακρινές αποστάσεις προϋπέθετε την κατασκευή βαρελιών για την ασφαλή μεταφορά του. Η αυξημένη ζήτηση βαρελιών οδήγησε πολλούς από τους κατοίκους του Χάνδακα να στραφούν στην τέχνη του βαρελοποιού (botteri ή barileri ή βουτικλάρηδες).

Στα τέλη μάλιστα του καλοκαιριού, όταν πλησίαζε η περίοδος της βεντέμας (συγκομιδή) και δεν επαρκούσαν οι βαρελοποιοί της πόλης, κατέφευγαν για δουλειά στο Χάνδακα τεχνίτες άλλων περιοχών. Σε συμβολαιογραφικά έγγραφα της περιόδου καταγράφονται πλήθος παραγγελιών βαρελιών. Πελάτες των βαρελοποιών ήταν έμποροι, ιδιώτες, αλλά και μοναστήρια, ενώ όρος απαράβατος σε κάθε παραγγελία βαρελιών ήταν η στεγανότητά τους. Οι βαρελοποιοί, κατά κανόνα, όφειλαν να ολοκληρώνουν τις παραγγελίες μέχρι τον Σεπτέμβριο ή, το πολύ, τον Οκτώβριο, την περίοδο δηλαδή του τρύγου. Σε μερικές συμβολαιογραφικές πράξεις ορίζεται ως προθεσμία η γιορτή της αγίας Πελαγίας, στις 8 Οκτωβρίου. Ο Σεπτέμβριος και ο Οκτώβριος επίσης ήταν η περίοδος λήξης των συμβάσεων εργασίας που συνάπτονταν ανάμεσα στους βαρελοποιούς και στους βοηθούς τους.

Η ίδρυση της συντεχνίας

Από τα τέλη του 15ου αιώνα και κατά το πρώτο μισό του 16ου, στη βενετοκρατούμενη Κρήτη πολλά επαγγέλματα άρχισαν να οργανώνονται σε συντεχνίες. Υπακούοντας στις απαιτήσεις των καιρών, οι βαρελοποιοί του Χάνδακα αποφάσισαν να συστήσουν τη δική τους συντεχνία. Έτσι, στις 22 Απριλίου 1566, τρεις τεχνίτες, επικε-

του Χάνδακα

φαλής των τριάντα βαρελοποιών του Χάνδακα, όρισαν νόμιμο αντιπρόσωπό τους τον Γιώργη Μαλάκη, που βρισκόταν στη Βενετία, και ο οποίος ανέλαβε να απευθυνθεί στις αρχές της πόλης προκειμένου να ικανοποιηθεί το αίτημα των βαρελοποιών.

Φαίνεται όμως ότι η διαδικασία της έγκρισης και της επικύρωσης του καταστατικού της συντεχνίας από τους Βενετούς ήταν χρονοβόρα, αφού μόλις στις 28 Ιουνίου 1579 αποφασίστηκε να εγκριθεί η αίτηση ίδρυσης της συντεχνίας. Στο έγγραφο της έγκρισης αναφέρεται μάλιστα ότι ο εκπρόσωπος των βενετικών αρχών στον Χάνδακα Panfilo Zamoro, νοτάριος της μεγάλης καγκελαρίας, πήγε στην εκκλησία της Παναγίας Φανερωμένης, στη συνοικία δηλαδή όπου είχαν τα εργαστήριά τους οι βαρελοποιοί. Εκεί είχαν συγκεντρωθεί 70 βαρελοποιοί –στο έγγραφο παρατίθενται τα ονόματα όλων των μελών– που ομόφωνα είχαν αποφασίσει την ίδρυση της συντεχνίας. Κατά τη συνάντηση εκείνη τα μέλη όρισαν δέκα εκλέκτορες, οι οποίοι επιφορτίστηκαν με τη σύνταξη των άρθρων του καταστατικού.

Το σημείο που μας ενδιαφέρει εδώ ξεχωριστά είναι ότι στο πρώτο άρθρο του καταστατικού ορίστηκε ως προστάτης–άγιος της συντεχνίας ο άγιος Μαρτίνος. Το διοικητικό συμβούλιο μάλιστα της συντεχνίας –σύμφωνα με το έκτο άρθρο του καταστατικού– όφειλε κάθε χρόνο στις 11 Νοεμβρίου να οργανώνει και να τελεί τη γιορτή του αγίου Μαρτίνου, φροντίζοντας όμως να μη δαπανά περισσότερα από εκατό υπέρπυρα.

Η επιλογή του αγίου Μαρτίνου ως προστάτη της συντεχνίας των βαρελοποιών του Χάνδακα συνδέεται ασφαλώς με το έθιμο του ανοίγματος των βαρελιών στις 11 Νοεμβρίου, οπότε αποδεικνύεται με κάθε μεγαλοπρέπεια η χρησιμότητα της τέχνης και η αξιοσύνη τους. Παράλληλα, επιβεβαιώνεται η πλήρης ενσωμάτωση μιας καθολικής γιορτής στις συνήθειες των Κρητικών.

Από τον άγιο Μαρτίνο στον άγιο Μηνά

Όλη αυτή την περίοδο η συντεχνία των βαρελοποιών δεν διέθετε ιδιόκτητη εκκλησία, όπως οι άλλες συντεχνίες, για να συγκεντρώνονται τα μέλη της, τα οποία κατέφευγαν για το λόγο αυτό σε άλλες εκκλησίες της πόλης και κυρίως στην Παναγία της Φανερωμένης, όπου ήταν συγκεντρωμένα, όπως προαναφέρθηκε, τα εργαστήριά τους.

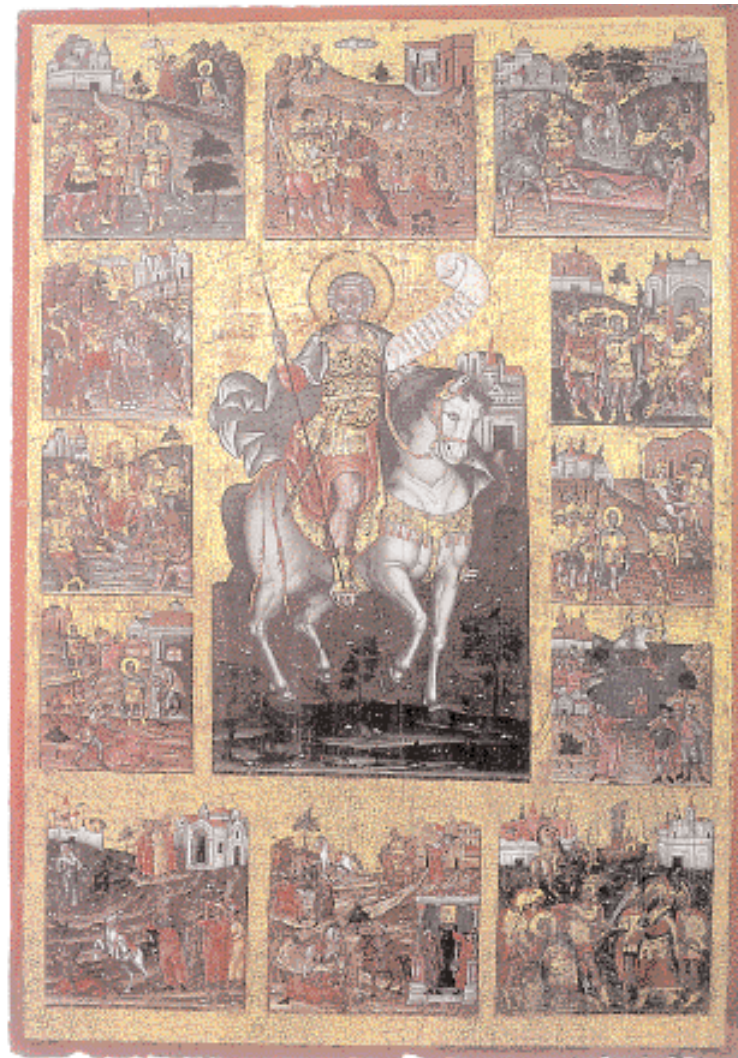
Οι βαρελοποιοί του Χάνδακα κατόρθωσαν να αποκτήσουν στέγη μόλις το 1617, όταν παραχωρήθηκε στη συντεχνία τους η εκκλησία της Παναγίας της Παντάνασσας, η οποία ανήκε στα

αδέλφια Γιώργη, Νικολό και Μανέα Μουζουράκη, με τον όρο όμως να κρατήσουν οι τελευταίοι το κτητορικό δικαίωμα, καθώς και το δικαίωμα εκλογής εφημερίου της εκκλησίας.

Ο ναός στον οποίο στεγάστηκε η συντεχνία ήταν δικλίτος, με το ένα κλίτος αφιερωμένο στην Παναγία Παντάνασσα και το άλλο κλίτος αφιερωμένο στον άγιο Μηνά. Πρόκειται ασφαλώς για τον μικρό Άγιο Μηνά, ο οποίος σώζεται και σήμερα στο Ηράκλειο, δίπλα στον μητροπολιτικό ναό, τον μεγάλο Άγιο Μηνά. Από τη βενετική περίοδο όμως του αρχικά δικλίτου εκείνου ναού σώζεται σήμερα μόνο ένα διακοσμητικό τόξο παραθύρου.

Τα μέλη της συντεχνίας, σύμφωνα με την απόφαση του 1617, είχαν την υποχρέωση την πρώτη Κυριακή κάθε μήνα να τελούν μία λειτουργία και να ανάβουν μία λαμπάδα στον τάφο της οικογένειας Μουζουράκη, για να μνημονεύουν τις ψυχές των ιδίων και των προγόνων τους. Επίσης, στη γιορτή του αγίου Μηνά να στέλνουν από μία λαμπάδα στα σπίτια των ιδιοκτητών.

Η απόκτηση εκκλησίας–έδρας αφιερωμένης σε έναν ορθόδοξο άγιο σηματοδότησε μια σημαντική αλλαγή στην ιστορία της συντεχνίας των βαρελάδων του Χάνδακα. Σταδιακά, από τη χρονιά αυτή και ύστερα, στο μεγαλύτερο μέρος των πηγών ως προστάτης–άγιος της συντεχνίας αναφέρεται ο άγιος Μηνάς και όχι ο άγιος Μαρτίνος. Ο ορθόδοξος άγιος, καβαλάρης και αυτός όπως ο άγιος Μαρτίνος, επικράτησε του καθολικού. Η εύκολη επικράτησή του είχε άμεση σχέση με το επάγγελμα των βαρελοποιών, το οποίο ασκούσαν Κρητικοί και όχι Βενετοί. Αλλωστε, γιόρταζε και αυτός στις 11 Νοεμβρίου, όπως και ο άγιος Μαρτίνος.

▲ Άγιος Μηνάς, το μαρτύριο και τα θαύματά του. Ανώνυμη και αχρονολόγητη (πιθ. 1737) φορητή εικόνα στον παλάτι, «μικρό» Άγιο Μηνά του Ηρακλείου Κρήτης.

▼ Στη Βενετία το επάγγελμα του βαρελοποιού είχε τρεις κλάδους και γι' αυτό είχαν ονομαθεί τρεις συντεχνίες σχετικές με την κατασκευή βαρελιών: οι botteri (οι κατασκευαστές μεγάλων βαρελιών), οι barileri (οι κατασκευαστές βαρελιών μικρής χωρητικότητας) και οι cerchieri (κατασκευαστές των στεφανιών που συγκρατούν τις «δόγκες» των βαρελιών). Κατασκευή βαρελιών, παράσταση στο λάβαρο της συντεχνίας των barileri. 1618. Βενετία, Museo Correr.

Ιστορικού, εντεταλμένης ερευνήτριας
στο Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, ΕΙΕ

ΟΣΙΟΣ **ΝΪΚΩΝ**, η μνήμη του οποίου τιμάται στις 26 Νοεμβρίου, έλαβε την επωνυμία «ο Μετανοείτε», επειδή κατά τη διάρκεια της αποστολικής του δράσης, σύμφωνα με τις παραινέσεις του πνευματικού του πατέρα και ηγούμενου της μονής Χρυσής Πέτρας, «πανταχού δε μέγα βοήσεις το “Μετανοείτε, ήγγικε γαρ η βασιλεία των ουρανών...”. Τούτο γαρ σοι το κήρυγμα της μετανοίας, ω τέκνον, και υποκοριστική σοι έσεται προσηγορία και ζώντι και μετά θάνατον».

Ο Νίκων γεννήθηκε στον Πολεμνιακό Πόντο γύρω στο 930. Προερχόταν από πλούσια οικογένεια και το πραγματικό του όνομα ήταν Νικήτας. Σε ηλικία περίπου δεκαέξι ετών μετέβη στη μονή της Χρυσής Πέτρας (πιθανότατα στα σύνορα Πόντου και Παφλαγονίας), όπου εμόνασε δώδεκα

► **Ο όσιος Νίκων ο «Μετανοείτε». Ψηφιδωτή παράσταση στο καθολικό της Μονής του Οσίου Λουκά Φωκίδας, πρώτο μισό 11ου αιώνα (πηγή: «Βυζαντινά ψηφιδωτά», Εκδοτική Αθηνών).**

Νίκων ο Μετανοείτε

χρόνια. Στη συνέχεια εγκατέλειψε τη μονή και –έξι περίπου χρόνια αργότερα, αφού πέρασε σκληρές δοκιμασίες και κήρυξε τον θείο λόγο σε περιοχές της Μικράς Ασίας– πήγε στην Κρήτη, λίγο μετά την ανάκτησή της (961) από τον Νικηφόρο Φωκά. Ως γνωστό, το νησί είχαν καταλάβει οι Αραβες μεταξύ 824 και 827/8. Βρήκε τους Κρητικούς «τώ χρόνω και τη μακρά των Σαρακηνών ξυναυλία, οίμοι, συναπαχθέντες τοις εκείνων ήθεσι και αργίοις τοις μυσσαροίς και βεβήλοισ». Κατόρθωσε να τους επαναφέρει στη χριστιανική θρησκεία: ίδρυσε πολλούς ναούς σε όλο το νησί, όπου και τοποθέτησε ιερείς, διακόνους κ.ά.

Επειτα από επτάχρονη παραμονή στην Κρήτη, αναχώρησε για την Πελοπόννησο, όπου ύστερα από περιπέτειες αποβιβάστηκε στον Δαμαλά, στην ανατολική ακτή της Αργολίδας. Αφού επιτέλεσε ιεραποστολικό έργο στην περιοχή, επισκέφθηκε διαδοχικά την Αθήνα, την Εύβοια, τη Θήβα, την Κόρινθο, το Ενόριον (σημερινό Αγιονόρι), το Αργος και το Ναύπλιο. Παντού κήρυττε τον θείο λόγο και έκανε θαύματα, τα οποία φανέρωναν τις ιδιαίτερες ικανότητες και το διορατικό του χάρισμα.

Δύο χρόνια περίπου αργότερα, βρέθηκε ξανά στην Πελοπόννησο. Αρχικά πήγε στη *Δωριέων χώραν* (ίσως η Τσακωνιά, στις δυσπρόσιτες πλαγιές του Πάρωνα). Στη συνέχεια περιόδευσε στη μεσσηνιακή Μάνη, την Καλαμάτα, την Κορώνη, τη Μεθώνη, τη Μεσσήνη, την Κυπαρισσία και αλλού,

ιδρύοντας παντού ναούς. Στο τέλος της πορείας αυτής, που διήρκεσε μερικά χρόνια, και αφού στο μεταξύ έλαβε το μεγάλο σχήμα των μοναχών, έφθασε στο Αμύκλιον (σημερινή Τεγέα). Εκεί ήρθε πρεσβεία κατοίκων της Λακεδαιμονίας (σημερινή Σπάρτη), που τον παρακάλεσαν να επισκεφθεί την πόλη τους και να τη σώσει από τον λοιμό. Ο όσιος τους υποσχέθηκε ότι αν εκδιώξουν τους Εβραίους από την πόλη, ο λοιμός θα εξαφανιστεί, ενώ «καγώ έσομαι το λειπόμεινον της εμής βιοτής εκτελών συν υμίν».

Πράγματι, ο Νίκων εγκαταστάθηκε στη Λακεδαιμονία και ίδρυσε ναό του Σωτήρος, της Θεοτόκου και της Αγίας Κυριακής, δίπλα στον οποίο σε κελλί έζησε μέχρι τον θάνατό του, πάνω από είκοσι πέντε χρόνια. Η φήμη για την αγιοσύνη και τα θαύματά του εξαπλώθηκε σε όλη την Πελοπόννησο και πολλοί προσέφευγαν σε αυτόν για την ίασή τους από σωματικές ή πνευματικές ασθένειες. Μετά τον θάνατό του, στον χώρο όπου ήταν το ψυχαστήριό του κτίστηκε μονή στο όνομά του, τόπος προσκυνήματος όπου συνέρρεαν πλήθη κόσμου, κυρίως κατά την ημέρα εορτής των κοιμήσεώς του, σε λειτουργία και μετά τα μέσα του 13ου αι., οπότε οι κάτοικοι της Λακεδαιμονίας, εγκαταλείποντας την πόλη τους, εγκαταστάθηκαν στον Μυστρά.

Η εποχή που ο Νίκων αρχίζει το ιεραποστολικό του έργο στην Κρήτη και στην Πελοπόννησο είναι περίοδος σημαντική για την ενίσχυση και την εδραίωση της χριστιανικής θρησκείας

στις περιοχές αυτές. Πράγματι, η μεν Κρήτη έχει μόλις ανακαταληφθεί από τους Βυζαντινούς, ύστερα από εκατόν τριάντα περίπου χρόνια υποταγής στους Αραβες. Αντίστοιχα, η Πελοπόννησος έχει υποστεί τις σλαβικές επιδρομές του 6ου και 7ου αιώνα, ενώ τον 10ο αιώνα δύο αβάπτιστα σλαβικά φύλα, οι Μπλιγγοί και οι Εζερίτες, εντοπίζονται κυρίως στη νότια Πελοπόννησο. Ετσι, το έργο του οσίου ήταν η ενίσχυση του χριστιανικού φρονήματος στον ντόπιο πληθυσμό και ο εκχριστιανισμός των «εθνικών» και άλλων.

Παρ' όλο που το ιεραποστολικό έργο του ήταν σημαντικό και στα δύο μέρη, στην Κρήτη η δράση του σύντομα ξεκάστηκε και μέχρι σήμερα δεν έχουν βρεθεί ναοί αφιερωμένοι στη μνήμη του, ούτε σώζεται απεικόνισή του σε τοιχογραφίες. Αντίθετα, στη νότια Πελοπόννησο, ειδικά στους πρώτους αιώνες μετά την κοίμησή του οσίου, η ανάμνησή του διατηρήθηκε ζωηρά. Στη Λακωνία υπάρχουν τρεις βυζαντινοί ναοί αφιερωμένοι στον άγιο Νίκωνα (ή άγιος Νίκως): στην Τρύπη, στο Επροκάμπι και στον Κότρωνα της Μάνης, κι από ένας στη Μεσσηνία και την Ηλεία. Επιπλέον, σώζονται 23 τοιχογραφικές απεικονίσεις του, βυζαντινών χρόνων (κυρίως 13ου και 14ου αι.), σε ναούς της Λακωνίας. Εκτός από τρεις τοιχογραφίες στον Μυστρά και δύο στο Γεράκι, από τις περιοχές της Λακεδαιμονίας που διασώζουν βυζαντινές τοιχογραφίες του Νίκωνα αξίζει να σημειωθεί η

Χρύσαφα, όπου τιμούσαν ιδιαίτερώς τη μνήμη του οσίου, όπως γίνεται φανερό από τις βυζαντινές τοιχογραφίες του που σώζονται σε τέσσερις ναούς της δικαιοδοσίας του χωριού, καθώς και μία φορητή εικόνα του (14ος αι.) σε μεταβυζαντινό ναό του χωριού. Βυζαντινές τοιχογραφίες του οσίου σώζονται ακόμη στην Καστάνια της Μεσσηνίας και στα Βούρβουρα της Αρκαδίας. Ψηφιδωτή παράσταση του Νίκωνα σώζεται στο καθολικό της μονής του Οσίου Λουκά στη Φωκίδα. Χρονολογείται στο πρώτο μισό του 11ου αι. και αποτελεί την αρχαιότερη σωζόμενη απεικόνιση του οσίου.

Με την πάροδο των αιώνων η λήθη κάλυψε τη φήμη για τη δράση και τα θαύματα του Νίκωνα στην Πελοπόννησο. Αργότερα, από τον 16ο–17ο αι., ξανάρχισαν οι Λάκωνες να τιμούν τη μνήμη του. Το νέο ενδιαφέρον για τον όσιο Νίκωνα πιθανότατα σχετίζεται με το γεγονός της αντιγραφής από το μητροπολίτη Βρεσθένης Παρθένιο, το 1630, του Βίου του Νίκωνα σε κώδικα που απόκειται σήμερα στη μονή Κουτλουμουσίου στο Άγιον Όρος.

Στη νεότερη Σπάρτη η ανάμνηση του οσίου Νίκωνα ήταν στην ουσία ανύπαρκτη μέχρι τα τέλη του 19ου αι. Μόλις το 1893 ο αρχιεπίσκοπος Μομφρασίας και Σπάρτης Θεόκλητος Μπινόπουλος αποφάσισε να τιμά η Σπάρτη τη μνήμη του οσίου ως πολιούχου αγίου της, ενώ τα θεμέλια για την ανέγερση του ομώνυμου ναού στην πόλη τέθηκαν τον Μάιο του 1929.

Κοσμάς και Δαμιανός

Τον ΒΙΤΑΛΗ ΖΑΪΚΟΦΣΚΙ

Φιλολόγος-Ερευνητή
των Πανεπιστημίων του Κιέβου,
Διδάκτορα του Πανεπιστημίου Αθηνών

ΑΝΕΙΧΝΙΑΣΤΕΣ είναι μερικές φορές οι «βουλές» της λαϊκής παράδοσης, όπως στην περίπτωση των αγίων Κοσμά και Δαμιανού στους Σλάβους. Ως γνωστό, οι δύο Μικρασιάτες αδελφοί ήταν θεραπευτές, «πρώτοι γιατροί του κόσμου», που γιάτρειαν τον κόσμο δωρεάν, γι' αυτό και «ανάργυροι». Στην Ελλάδα, τη μέρα τις γιορτές τους (1 Νοεμβρίου) γίνονται θυσίες ζώων ταγμένων σε αυτούς και εγκοιμήσεις στην εκκλησία για θεραπευτικούς σκοπούς. Στα σλαβικά κείμενα οι άγιοι Ανάργυροι αναφέρονται συνήθως ως ένα πρόσωπο: ο Kuz'mademjan (Κοσμαδαμιανός), όπως και ο Πετροπαύλος, ο Ζωσιμασαββάτιος (πβ. τον άγιο Δημογεώργιο των βυζαντινών στρατιωτών). Το όμοιο παρατηρούμε και στην τσακωνική ονομασία της μέρας των δύο αγίων («η αγία Ανάργυρη») ή στα ξόρκια από τη Ρουμέλη: «Αφέντη μ' Ανάργυρη και θαυματουργή πάψε τ'ς πόνοι και τ'ς δαρμοί», «Στ' όνομα τ' Χριστού και τ'ς Παναγιάς και τ'ς Αϊνάργυρης...». Η αλλαγή του γένους είναι χαρακτηριστική και σε σλαβικά κείμενα, όπου αντί του «πατερούλη Κοσμαδαμιανού» συναντάμε τη «μπετρούλα Κοσμαδαμιανή».

Οι άγιοι θεραπευτές στη λαϊκή δοξασιολογία των σλαβικών λαών

Ο θεϊκός σιδεράς

Ως ένα πρόσωπο –ο «θεϊκός σιδεράς» Kuz'mademjan, που έφτιαξε το πρώτο άροτρο για τους ανθρώπους και τους έμαθε τη γεωργία– αναφέρονται οι άγιοι Κοσμάς και Δαμιανός (όπως και οι Ρώσοι άγιοι Μπορίς και Γκλεμπ) στις λαϊκές παραδόσεις και τα παραμύθια των Ανατολικών Σλάβων. Μια φορά, λέει, ο Κοσμαδαμιανός έξεψε στο άροτρο ένα δράκοντα και όργωσε τη γη από τον ποταμό Δνείπερο μέχρι τη Μαύρη Θάλασσα, κι από τότε έμειναν στην περιοχή αυτή (σημερινή Ουκρανία) τα «Αναχώματα του Δράκοντα». Η μεταμόρφωση των δύο αγίων θεραπευτών σε έναν σιδερά εξηγείται συνήθως από τον παρετυμολογικό συσχετισμό του ονόματος Kuz'ma (Κοσμάς) με τις λέξεις kuz'nja, kuznitsa (=σιδηρουργείο), kuznets (=σιδεράς). Μερικές φορές η λαϊκή αντίληψη διαμορφώνεται και υπό την επίδραση και του βίου των αγίων: έτσι, λένε επίσης πως ο Κοσμάς και ο Δαμιανός ήταν σιδεράδες και πως, επειδή δεν δέχονταν χρήματα (αργύρια) για τη δουλειά τους, πήραν το όνομα Ανάργυροι. Η 1η Νοεμβρίου

(14 Νοεμβρίου με το παλιό ημερολόγιο) έγινε γιορτή των σιδεράδων, που, τιμώντας τον προστάτη τους, δεν εργάζονταν την ημέρα αυτή. Πολλές δουλειές και φροντίδες έχει ο «θεϊκός σιδεράς» Κοσμαδαμιανός: σφυρηλατεί («ατσαλώνει», παγώνει) τα ποτάμια ως νικητής του δράκοντα προστατεύει από τα φίδια· σφυρηλατεί τους γαμήλιους δεσμούς κ.λπ. Οι γυναίκες επικαλούνταν τον «πατερούλη Κοσμαδαμιανό» να τις βοηθήσει στο γνέσιμο· οι γεωργοί, αρχίζοντας τη σπορά, παρακαλούσαν: «Κοσμαδαμιανή, μπετρούλα, προστάτισσα των χωραφιών, έλα, βοήθησε μας στη δουλειά».

Η γιορτή των κοριτσιών

Στους δύο αγίους, ως προστατών του γάμου, απευθύνονται με την παράκληση: «Μπετρούλα Κοσμαδαμιανή, σφυρηλάτησε μας το γάμο». Γι' αυτό η

μέρα της γιορτής τους, που λέγεται «Kuz'minkí», ήταν και γιορτή των ανύπαντρων κοριτσιών, που τη μέρα αυτή ετοιμάζαν τελετουργικό δείπνο, που λεγόταν «αδελφοποίηση με όρνιθες» (ορνιθόχαρα), όπου το κύριο φαγητό ήταν κότες, συνήθως κλεμμένες από συγχωριανούς.

Οι δύο άγιοι ονομάζονται «θεοί των ορνιθών» κι η μέρα τους λέγεται και «ονομαστική γιορτή της όρνιθας». Το σφάξιμο των πουλιών λέγεται «προσευχή των ορνιθών», υπάρχει όμως και πιο ευθύς χαρακτηρισμός: «Η μέρα του Κοσμά και του Δαμιανού, θάνατος για την κότα». Εφερναν τις κότες στην εκκλησία –μάλιστα σε μερικά μέρη της Ρωσίας ο ιερέας προσευχόταν για τα πουλιά– και ράντιζαν τα κοτότσια με αγιασμό. Στην περιοχή της πόλης Κουρσκ (Ρωσία) έσφαζαν τρία κοτόπουλα, που τα έτρωγαν για πρωινό, για μεσημεριανό και για βραδινό, με

την προσευχή: «Κοσμαδαμιανέ–αργυρίτσα! Γέννησε, κύριε, να 'χουμε τιτιβόπουλα (κλωσσόπουλα)»

Δύσκολο να εξηγήσουμε γιατί η σλαβική παράδοση συνέδεσε τα ονόματα των αγίων Κοσμά και Δαμιανού με την αρχέτυπη ιδέα του δημιουργού και πρωτομάστορα, δασκάλου του ανθρώπινου γένους. Ίσως τα ονόματά τους να συσχετίζονται, ετυμολογικά, με το αρχαίο μοντέλο «μακρόκοσμος–μικρόκοσμος»: Κοσμάς από το κόσμος («σύμπαν») και Δαμιανός από το δάμος/δήμος («κόσμος των ανθρώπων»). Τέτοιου είδους ζεύγη συναντούμε σε πολλές αρχαίες μυθολογίες: Μίθρας και Βάρουνας στην ιρανική, Janus και Quirinus στη ρωμαϊκή, mir («δήμος, ανθρώπινος κόσμος») και volia («σύμπαν») στη σλαβική, κ.λπ. Ανείχνιαστες οι «βουλές» της παράδοσης, ατέλειωτη και η γοητεία της ανίχνευσης...

► Οι άγιοι Κοσμάς και Δαμιανός, φορητή εικόνα του Εμμανουήλ Τζανφουρνάρη, π. 1600. Ελληνικό Ινστιτούτο Βενετίας, Μοναστήριον των Εικόνων (πηγή: «Η Βενετία των Ελλήνων», κείμ.-επιμ. Χρύσα Μαλιέζου. Εκδ. «Μίλητος»).

Ματθαίος ο Ευαγγελιστής

▲ Ο Ευαγγελιστής Ματθαίος. Μικρογραφία χειρογράφου του 1346 στη Μονή Βατοπαιδίου, Άγιον Όρος.

Του ΣΑΒΒΑ ΑΓΟΥΡΪΔΗ

Καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών

ΛΙΓΑ ΠΡΑΓΜΑΤΑ γνωρίζουμε περί του Ματθαίου από την Καινή Διαθήκη. Η κλήση του τελώνη Ματθαίου στο αποστολικό αξίωμα συνέβη στην Καπερναούμ (9, 9-10). Στα αντίστοιχα όμως χωρία των ο Μάρκος και ο Λουκάς κάνουν λόγο περί κλήσεως ενός Λευί, γιου του Αλφαιού. Πολλοί ερμηνευτές δέχονται ότι στα χρόνια του Ματθαίου πολλοί είχαν δύο ονόματα, ενώ άλλοι ερμηνευτές κάνουν λόγο διαφορετικών παραδόσεων. Αν ο Ματθαίος ήταν «τελώνης», όπως σαφώς δηλώνεται, ποια ήταν η δραστηριότητά του στη Γαλιλαία, επαρχία διοικούμενη από τον Ηρώδη Αντίπα (4 π.Χ. - 39 μ.Χ.); Φαίνεται ότι φορολογούσε τα εμπορεύματα που διεκινούντο στην οδό από τη Δαμασκό προς την Ακρά, την αλιεία στη λίμνη Γεννησαρέτ, καθώς και κάποιες επιχειρήσεις στην περιοχή. Κατά την παράδοση που διασώζει ο Ευσέβιος (*Ιστορ.* III 24, 6), ο Ματθαίος κήρυξε κατ' αρχάς προς τους Εβραίους και μετά σε άλλους λαούς – μερικοί μάλιστα αναφέρουν τους Αιθίοπες, άλλοι τους Μακεδόνες, τους Πέρσες, κ.ά.). Κατά τον Ηρακλείωνα, ο Ματθαίος πέθανε από φυσικό θάνατο (Κλήμης, *Στρωματείς* IV, IX), μεταγενέστεροι όμως θρύλοι κάνουν λόγο για θάνατο στην πυρά ή διά ξίφους. Επίσης, μερικοί στην παράδοση τον συγχέουν προς τον Ματθία, έναν από την ομάδα των Εβδομήκοντα Αποστόλων (βλ. *Λουκάς*, 10, 1). Πρέπει μάλλον να δεχθούμε τη συμβιβαστική άποψη ότι ο Ματθαίος ο τελώνης του κατά Ματθαίον Ευαγγελίου είναι ο αυτός προς τον Λευί, τον γιο του Αλφαιού, τον οποίο εντός του αυτού πλαισίου αναφέρουν οι δύο άλλοι Συνοπτικοί Ευαγγελιστές, ο Μάρκος και ο Λουκάς.

***

Ο εκδότης του ευαγγελίου του Ματθαίου που έχουμε πρέπει να ήταν κάποιος Ιουδαίος της Διασποράς, που ζούσε έξω από την Παλαιστίνη, πιθανώς στην Αντιόχεια, άνθρωπος που γνώριζε πολύ το κείμενο της Παλαιά Διαθήκης και ήταν πολύ εντυπωσιασμένος από την ανταπόκριση μεταξύ γεγονότων της ζωής και διδασκαλιών του Ιησού προς αντίστοιχες προφητείες στα έργα των προφητών και τις ρήσεις των Ψαλμών. Ο ενθουσιασμός του μερικές φορές τον ώθει να μεταφέρει στοιχεία από την Παλαιά Διαθήκη στην ιστορία του Ιησού, διαφορετικά από τους δύο άλλους Συνοπτικούς συγγραφείς, Μάρκο και Λουκά, βέβαιος ότι η προφητεία περιέχει ακριβέστερα το τι ιστορικά έγινε! Έτσι, π.χ., ενώ οι δύο άλλοι Συνοπτικοί συγγραφείς περιγράφουν τη θριαμβευτική είσοδο του Χριστού στα Ιεροσόλυμα «*επί πώλου όνου*», πάνω σ' ένα γάιδαρο, ο Ματθαίος, λόγω της προφητείας του *Zachar.* 9, 9, κάνει λόγο για «*όνον δεδεμένην και πώλου μετ' αυτής*» (21, 3). Το επεισόδιο, έπειτα, με τον Ιωνά ο Ματθαίος το κάνει τύπο της ανάστασης του Ιησού (12, 40), ενώ οι *Ψαλμοί* 22 και 69 προσδιορίζουν πολλά από αυτά που

► **Ο Ευαγγελιστής Ματθαίος και η αρχή του Ευαγγελίου του. Περιγραμμένο χειρόγραφο Τετραεγγέλιο του 13ου αι. Μονή Διονυσίου, Άγιον Όρος.**

έγιναν και επώθηκαν από τον Ιησού κρεμάμενο επί του Σταυρού. Εκτός απ' αυτά, η κραυγή απογοήτευσης του Ιησού πριν ξεψυχήσει (27, 46 «Θεέ μου, ίνα τι εγκατέλειπες με;») δεν αναφέρεται από τους άλλους δύο Ευαγγελιστές, οι οποίοι παρουσιάζουν τον Ιησού να αποθνήσκει εν σιωπή, ούτε είναι η κραυγή αυτή τόσο σύμφωνη προς τη γενικότερη στάση του Ιησού ως προς τον θάνατό του.

Εκτός όμως του πάθους στον Ματθαίο για την εκπλήρωση μέχρι λεπτομερειών όλης της Παλαιάς Διαθήκης στη ζωή και τον θάνατο του Ιησού, το ευαγγέλιο του Ματθαίου παρουσιάζει έντονα μια χριστιανική ιουδαϊζουσα παράδοση. Όταν δηλαδή αφαιρεθεί από τον Ματθαίο το κοινό προς τον Μάρκο και τον Λουκά υλικό του ευαγγελίου του, αυτά που μένουν στον Ματθαίο είναι υλικό με σαφώς και ιδιαίτερο ιουδαϊζόντα χαρακτήρα – υλικό που κάποιοι ερμηνευτές πιστεύουν ότι ο Ματθαίος παρέλαβε από κάποια πηγή της Εκκλησίας των Ιεροσολύμων. Στο 10, 5, επί παραδείγματι, ο Ιησούς διατάσσει τους μαθητές του να μην κηρύξουν προς Εθνικούς, αλλά μόνο προς «τα απολωλότα πρόβατα οίκου Ισραήλ» – πέραν της δήλωσης ότι δεν θα προλάβουν να περιέλθουν τις πόλεις του Ισραήλ και ο Υιός του Ανθρώπου θα έχει επιστρέψει! Στην επί του Όρους ομιλία, στο 5, 17–20, θέτει πολύ μεγάλο βάρος στο «*ιώτα ή την κεραία*» του Μωσαϊκού Νόμου, αλίμονο δε σε εκείνους που θα παραβούν την εντολή αυτή και θα διδάξουν έτσι τους ανθρώπους! Στο κεφ. 18, 15–22, τα περί Εκκλησίας φαίνονται ωσάν να είναι η ιουδαϊζουσα και αντιπαυλαιανική Εκκλησία των Ιεροσολύμων. Και αλίμονο σε αυτούς που δεν θα τηρήσουν αυτές τις ιουδαϊζουσες αποδείξεις του Ευαγγελιστή: «*Εστω σοι ως εθνικός και ως τελώνης*». Από την ίδια πηγή εξηγούν πολλοί ερμηνευτές τα λεγόμενα περί διαζυγίου στο 19, 3–13, καθώς και την αιτιολογία της θεραπείας του κωλού το Σάββατο. Επίσης, αν συγκριθούν τα περί θεραπείας της Συροφονικισσας γυναίκας (15, 21–28) προς την παράλληλη αφήγηση του Μάρκου (7, 24–30), φαίνεται το ιουδαϊζόν χρώμα του Ματθαίου. Στην ίδια αυτή πηγή αποδίδονται τόσο ο αποκαλυπτικός λόγος στο κεφ. 24 όσο και οι παραβολές στα κεφ. 25 και 26. Φοβόταν ο Ματθαίος την παύλεια περί ελευθερίας εκ του Νόμου άποψη; Για τον λόγο αυτό άφησε τέτοια ιουδαϊζόντα στοιχεία μέσα στο ευαγγέλιό του, το οποίο κατά τα άλλα παρουσιάζει τον Ιησού εκπληρωτή όλων των περί τον Μεσσία προρρησίων της Παλαιάς Διαθήκης, με ένα χρώμα όμως στις πράξεις και στις διδασκαλίες του γεμάτο χάρη, αλήθεια και ευγένεια για τον όποιο άνθρωπο που θέλει να σωθεί.

Θα διερωτάται ο αναγνώστης: αφού

ο εκδότης του πρώτου ευαγγελίου μας είναι ο Μάρκος, ένας μεταγενέστερος Ιουδαίος, μη Παλαιστίνιος, πώς αποδόθηκε το πρώτο ευαγγέλιο στον μαθητή του Ιησού Ματθαίο; Αυτό έγινε γιατί, σύμφωνα με αρχαίες μαρτυρίες (Παπίας ο επίσκοπος Ιεραπόλεως, 135 μ.Χ., κ.ά.), ο μαθητής του Ιησού Ματθαίος έγραψε (περί το 40–45) αραμαϊστί, τα *Λόγια του Ιησού*. Βέβαια, δεν ξέρουμε τι ακριβώς ήταν αυτά τα *Λόγια*. Ήσαν συλλογή προφητειών της Παλαιάς Διαθήκης περί του Ιησού, ή ήταν συλλογή διδασκαλιών του Ιησού προς εξημέρωση χριστιανών ιεροκρυκτών; Δεν μπορούμε να πούμε. Πάντως ο Παπίας έγραψε υπόμνημα εξηγητικό σε αυτά τα *Λόγια* του Ματθαίου, εκτεινόμενο σε πέντε ολόκληρα βιβλία! Οι πιο πολλοί εξηγητές δέχονται σήμερα ότι το κοινό μεταξύ Ματθαίου

και Λουκά διδακτικό υλικό αντλείται και από τους δύο εκ της κοινής πηγής των *Λογιών*. Αυτή είναι η πιθανότερη και η κρατούσα άποψη. Περί το 70 μ.Χ. γράφτηκε το ευαγγέλιο του Μάρκου, στηριζόμενο, σύμφωνα με παραδόσεις, στο κήρυγμα του Πέτρου. Αργότερα γράφτηκαν, εντελώς ανεξάρτητα το ένα από το άλλο, τα ευαγγέλια του Ματθαίου και του Λουκά. Οι δύο αυτοί Ευαγγελιστές είχαν κοινή πηγή τα *Λόγια* και τον Μάρκο. Ο Ματθαίος είχε επιπλέον δική του πηγή κάποιο περί του Ιησού ιουδαϊζόν παλαιστικό κείμενο· και ο Λουκάς μια δική του εκτεταμένη πηγή περί της δράσης και της διδασκαλίας του Ιησού προς τους περιθωριακούς της εποχής του και του τόπου του.

Από άποψη περιεχομένου, το κατά

Ματθαίον ευαγγέλιο είναι από τα πιο εύκολα στην ανάλυση, αφού ο συγγραφέας είναι πιθανό, όπως φαίνεται, να κατατάσσει το υλικό του σε πέντε ενότητες, που είχαν η καθεμία δύο μέρη, ένα αφηγηματικό και ένα διδακτικό. Έτσι, μετά τον Πρόλογο (κεφ. 1 και 2) η ανάλυση του κατά Ματθαίον έχει ως εξής: (α) Αφήγηση (κεφ. 3–4), Διδασκαλίες (κεφ. 5–7)· (β) Αφήγηση (κεφ. 8–9), Διδασκαλίες (κεφ. 10)· (γ) Αφήγηση (κεφ. 11–12), Διδασκαλίες (κεφ. 13)· (δ) Αφήγηση (κεφ. 14–17), Διδασκαλίες (κεφ. 18)· (στ) Αφήγηση (κεφ. 19–22), Διδασκαλίες (κεφ. 23–25).

Το πρώτο μας ευαγγέλιο ανοίγει με τον Πρόλογο (κεφ. 1–2) και κλείνει με Επίλογο (κεφ. 26–28). Ο Πρόλογος προαναγγέλει τον ερχομό του νέου βασιλιά όλου του κόσμου, σε μια αντιπαράθεση του βασιλιά Ιησού προς τον Εβραίο βασιλιά Ηρώδη, έναν ψευτομεσσία· ο Επίλογος παραδίδει πώς τελείωσε η ανθρωπινή καριέρα του Ιησού και πώς ειρήνη στη θεία δόξα.

Πολλά πράγματα σχετικά με σπουδαία θέματα, όπως, π.χ., ποια είναι η σχέση του Ματθαίου με τους άλλους δύο Συνοπτικούς (γιατί, π.χ., ο Ματθαίος παραλείπει ορισμένα τμήματα του κατά Μάρκον ευαγγελίου τα οποία είχε υπόψη του ο τελικός συντάκτης του σημερινού Ματθαίου, κ.π.ά.) δεν είναι δυνατόν να θιγούν εδώ. Το άρθρο αυτό θα τελειώσει με λίγα λόγια σχετικά με την ιστορική αξία του κατά Ματθαίον Ευαγγελίου ως προς τη γνώση μας περί του ποιος ήταν ο Ιησούς. Όσα αναφέρθηκαν στα προηγούμενα περί ιουδαϊζόντος

χαρακτήρα του ευαγγελίου αυτού σε σχέση προς τα άλλα δύο παρουσιάζονται ως να μειώνουν την ιστορική του σημασία. Αλλά η άποψη αυτή δεν είναι σωστή. Οι διαφορές μεταξύ των Ευαγγελιστών δεν είναι ενδεικτικές αναξιοπιστίας αλλά μάλλον του πλούτου και της ποικιλίας της παραδόσεων κατά την επιλογή τούτου ή εκείνου του στοιχείου προς έξαρση κατά την ευαγγελική καταγραφή του για την εξημέρωση ειδικών αναγκών των κοινοτήτων προς τις οποίες απευθύνονταν οι Ευαγγελιστές. Ο Μάρκος είναι αρχαιότερος του Ματθαίου και πιο κοντά στα γεγονότα· αυτό δεν σημαίνει πως οι προσθήκες του Ματθαίου είναι χωρίς αξία. Μας ενδιαφέρει η περί του Ιησού εικόνα των σύγχρονών του, εξίσου όμως μας ενδιαφέρει η συμπαθητική περί αυτού θεώρηση κάποιων κάπως μεταγενέστερων, που είδαν τον Ιησού σε σχέση πιο εγγύς προς τον ιουδαϊσμό και έγραψαν περί αυτού απ' αυτή τη σκοπιά. Αλλωστε κανένα ευαγγέλιό μας δεν τα λέει όλα· δεν μας πειράζει επομένως η ιουδαϊζουσα τάση του κατά Ματθαίον, η πιο στενή σύνδεση που κάνει της ζωής και της διδασκαλίας του Ιησού προς την Παλαιά Διαθήκη. Το σημαντικότερο μέσα από όλα αυτά τα ιουδαϊζόντα στοιχεία είναι η πεποίθηση του Ματθαίου πως, αν οι σύγχρονοί του Ιουδαίοι πιστέψουν στον Ιησού ως τον Μεσσία, τον Υιό του Δαβίδ, τότε ο Ισραήλ κατά σάρκα θα γίνει Ισραήλ κατά πνεύμα, θα γίνει ο Ισραήλ του Θεού. Ο Ματθαίος παρουσιάζει ανάγλυφα στο ευαγγέλιό του τα θεανθρώπινα χαρακτηριστικά του πορτρέτου του Ιησού, παρά τα ιουδαϊζόντα εδώ και εκεί στοιχεία που υπάρχουν. Η Εκκλησία μας γιορτάζει τη μνήμη του Ευαγγελιστή Ματθαίου στις 16 Νοεμβρίου.

Ομοιότητες και διαφορές με τους Ευαγγελιστές Μάρκο και Λουκά

Γρηγόριος Παλαμάς

Της **ΚΑΛΛΙΟΠΗΣ ΣΑΛΜΑ**

Θρησκευολόγου

Ο ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΠΑΛΑΜΑΣ, Πατέρας της Ανατολικής Εκκλησίας (14ος αι.) υπήρξε ο κύριος συντελεστής της νίκης της ορθοδοξίας κατά την περίοδο της πουχαστικής έριδας. Αγωνίστηκε με πάθος για να μη χάσει ο άνθρωπος το άκτιστο φως, «το δώρο αυτό της θεώσεως», που είναι η εντελέχεια του πουχασμού. Με τη διδασκαλία του ακτίστου φωτός, που αποτελεί τον πυρήνα της θεολογίας του, έδωσε στην πουχαστική εμπειρία προέκταση θεολογική. Η Εκκλησία τον τιμά στις 14 Νοεμβρίου.

Τον πουχασμό θεμελίωσε ο Συμεών ο Νέος Θεολόγος κατά την περίοδο του πρώτου βυζαντινού ανθρωπισμού (9ος-13ος αι.). Στη νέα αυτή μορφή του μοναχισμού, η ένωση του ανθρώπου με τον Θεό αποκτάται με το όραμα του θείου φωτός και ως τρόπος μοναχικής ζωής επιλέγεται η πουχία. Τώρα η εμπειρία του θείου φωτός εξατομικεύει την τελείωση του ανθρώπου. Στη διεργασία αυτή ο άνθρωπος συμμετέχει με την ψυχή και το σώμα, ενώ η συνειδησή του παραμένει ενεργός. Πρωτεύοντα ρόλο έχει εδώ η καρδιά. Η καρδιά «ορά» τον Θεό, όχι ο νους.

Ο Παλαμάς έζησε όταν ο βυζαντινός ανθρωπισμός είχε φτάσει στην κορυφαία του στιγμή. Ήταν μια εποχή πολύτροπη, αντιφατική, μεγαλειώδης. Στις μεγάλες πόλεις, οι τέχνες και οι επιστήμες ανθούσαν. Το Βυζάντιο όμως κατέρρεε. Το συγκλόνιζαν οι πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές διαμάχες και ανταγωνισμοί. Την ίδια περίοδο οι γειτονικοί λαοί του διαμέλιζαν εδαφικά, ενώ οι επιρροές του λατινόφρονος πνεύματος το διαιρούσαν και το αποπροσανατόλιζαν.

Ένα τέτοιο ρεύμα ήταν ο σχολαστικός ορθολογισμός της επιστημονικής θεολογίας του Θωμά Ακινάτη. Στη δυτική αυτή θεολογία, σε αντίθεση με την ορθόδοξη, η θεμελίωση της εκκλησιαστικής διδασκαλίας είναι φιλοσοφική. Δεν συνδέεται με την αποκάλυψη. Τα πάντα ανάγονται σε μια σειρά συλλογισμών.

Η συλλογιστική αυτή δεν βρήκε πρόσφορο έδαφος στο Βυζάντιο. Η βυζαντινή φιλοσοφία, με τη συνειδηση της ελληνικότητας την οποία απέκτησε κατά την περίοδο του βυζαντινού ανθρωπισμού, γνώρισε τέτοια ακμή, που δεν μπορούσε να εγκλωβισθεί στα στεγανά πλαίσια ενός αριστοτελικού

σχολαστικισμού. Παράλληλα, η βυζαντινή ορθοδοξία έμεινε από την αρχή πιστή στην αρχέγονη πηγή του χριστιανισμού, την αποκάλυψη, και οδηγήθηκε στη μυστική αναζήτηση του Θεού. Η βάση αυτή έδωσε στην ορθόδοξη θεολογία αυθεντικότητα και αυτονομία ώστε να μη χρειάζεται να προστρέχει στα φιλοσοφικά συστήματα για την ερμηνεία των χριστιανικών αληθειών. Τη σοφία της αντλούσε από τις Γραφές και από τη μυστική εμπειρία της θεώσεως. Χρησιμοποίησε όμως τον φιλοσοφικό λόγο ως μέθοδο για να επιτύχει τον ακριβή προσδιορισμό του δόγματος.

Το ότι η θεολογία όσο και η φιλοσοφία στο Βυζάντιο πέτυχαν την αυτονομία τους, οδήγησε στην ανάπτυξη της καθαρής επιστήμης και παράλληλα της καθαρής θεολογίας με τον πουχασμό, ο οποίος θεμελιώνει την υπαρξιακή σχέση του ανθρώπου με τον Θεό. Ουσιαστικά, η στοίχιση αυτή σε διαφορετικούς συγκεκριμένους χώρους γίνεται κατορθωτή, γιατί τόσο η πουχαστική θεολογία όσο και ο βυζαντινός ανθρωπισμός είχαν επικεντρωθεί στο ανθρώπινο πρόσωπο, δηλαδή στον άνθρωπο, που ενώ ξεχωρίζει από την ολότητα, διατηρεί ωστόσο την οντολογική του τελειότητα.

Η πουχαστική έριδα δεν ήταν, επομένως, μια σύγκρουση μεταξύ πουχαστικής θεολογίας και βυζαντινού ανθρωπισμού. Στην έριδα οδήγησε το άγονο πνεύμα του λατινικού σχολαστικισμού, το εγκλωβισμένο στα στεγανά της συλλογιστικής του, όταν θέλησε να αλλοτριώσει την πουχαστική θεολογία. Η εγωκεντρική αυτή κίνηση ήταν κυρίως η αιτία της πουχαστικής έριδας.

Κύριος κατήγορος του πουχασμού έγινε ο σχολαστικός θεολόγος-φιλόσοφος Βαρλαάμ. Τον ακολούθησαν οι σχολαστικοί του Βυζαντίου, οι οποίοι δεν εκπροσωπούσαν βέβαια το πολύμορφο πνεύμα του βυζαντινού ανθρωπισμού. Οι λατινόφρονες ενωτικοί, οι οποίοι είχαν ισχύ λόγω της ενωτικής πολιτικής των Παλαιολόγων, συντάχθηκαν με τους σχολαστικούς, τους επονομαζόμενους Ουμανιστές.

Η ανατολική Εκκλησία, με την ομόφωνη γνώμη των πατέρων του Αγίου

Ο πνευματικός ηγέτης του πουχαστικού κινήματος στο Βυζάντιο του 14ου αιώνα

▲ **Άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς, Θεολόγος, αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης (1347-1359) και πνευματικός ηγέτης του πουχαστικού κινήματος. Φορητή εικόνα του Εμμανουήλ Τζάνε, 1654. Κέρκυρα, Άγιοι Ιάκωβ και Σωσίπαιρος (πηγή: «Ο περίπλους των εικόνων. Κέρκυρα 14ος-18ος αι.», 1994).**

Ορους, επέλεξε ως υπερασπιστή του πουχασμού τον Γρηγόριο Παλαμά. Το Βυζάντιο τάχθηκε στο πλευρό του πουχασμού, υπερασπίζοντας έτσι την ορθοδοξία από τους λατινόφρονες, τον πολιτισμό των οποίων «γεύθηκε» κατά την κατάρρευση της αυτοκρατορίας του.

Με την πουχαστική έριδα ήρθε λοιπόν στην επιφάνεια εκτός από τη θεολογική αντίθεση και η αντιπαράθεση των δύο κόσμων: της λατινικής Δύσης και της ελληνικής βυζαντινής Ανατολής. Στην ουσία όμως, πρόκειται για τη βαθιά πνευματική αντίθεση δύο θεωρήσεων. Αυτής που αναζητεί τον Θεό μέσα στην τάξη του κόσμου και εκείνης που επιζητεί την ένωση μαζί του μέσω της υπέρβασης.

Τελικά η απόπειρα να επικρατήσει το πνεύμα του σχολαστικού ορθολογισμού στην ανατολική Εκκλησία απέ-

τυχε. Η έριδα έληξε με τη νίκη της ορθοδοξίας. Η διδασκαλία του ακτίστου φωτός, στην οποία ο Γρηγόριος Παλαμάς αναπτύσσει το θεμελιώδες θέμα της διακρίσεως ουσίας και ενέργειας του Θεού, στήριξε τη βάση της ορθοδοξίας, την αποκάλυψη, και έδωσε θεολογική και δογματική υποδομή στην πουχαστική εμπειρία της θεώσεως.

Το άκτιστο φως της πουχαστικής εμπειρίας επέδρασε στη βυζαντινή αγιογραφία με ιδιαίτερο τρόπο. Αυτός είναι ο λόγος που οι μορφές των αγίων δεν φωτίζονται από μια εξωτερική πηγή φωτός αλλά από έναν «ένδοθεν» φωτισμό. Το άκτιστο φως της Μεταμορφώσεως του Χριστού αποδόθηκε με τα λευκά φώτα. Στο είδος αυτό του φωτισμού διακρίθηκε η κρητική Σχολή, της οποίας εκπρόσωπος υπήρξε ο περίφημος Θεοφάνης Μπαθάς, ο Κρπς.

Από την πράξη στη θεωρία

Τον **ΝΙΚΟΛΑΟΥ Γ. ΠΟΛΙΤΟΥ**

Αναπλ. Καθηγητού της Φιλοσοφίας
της Φιλοσοφικής Σχολής
του Πανεπιστημίου Αθηνών

Η ΙΣΤΟΡΙΑ του πολιτισμού μνημονεύει πρόσωπα που διέπρεψαν στον ένα ή τον άλλο τρόπο βιοτής. Ιδιαίτερα τονίζονται όσοι διακρίθηκαν όχι μόνο για τη θεωρία, αλλά και για τις πράξεις των, και τούτο επειδή τελειοποίησαν και τις δύο φύσεις του ανθρώπου – αν πρέπει η θεωρία να ενταχθεί στην ψυχική, η δε πράξη στη σωματική του παρουσία. Έτσι, οι προβαλλόμενοι προς μίμηση ως ολοκληρωμένα άτομα, θεωρούνται ότι έφθασαν στον ύψιστο βαθμό αρμονικής τελειότητας.

Ως εξαιρετικό παράδειγμα ανθρώπου της πράξεως και της θεωρίας καταγράφεται στο αγιολόγιο ο Θεόδωρος Στουδίτης (759–826), ένας επιφανής της βυζαντινής περιόδου που διέπρεψε στα γράμματα και στα πολιτικοθρησκευτικά πράγματα της εποχής του. Αφού εδέχθη, όπως λέγεται σε ένα τροπάριο του Εσπερινού της εορτής του († 11 Νοεμβρίου), τη θεία φώτιση, ενήργησε όπως έπρεπε: επολλαπλασίασε τη χάρη (έγινε *χαριτωμένος*), αλλά και τη μετέδωσε στους άλλους, όπως φαίνεται από τη στάση του στο ζήτημα των εικόνων, από τη δημιουργική παρουσία του ως διδασκάλου (*ηγουμένου*) της εσωτερικής ζωής, αλλά και από την συνεισφορά του στην παιδεία.

Σχετικό με το ζήτημα των εικόνων είναι ένα μεγάλο φιλοσοφικό πρόβλημα που ανακύπτει όταν επιχειρήσει κάποιος να διακριβώσει το νόημα ενός ορισμού της φιλοσοφίας: του ορισμού της ως ομοιώσεως του φιλοσοφούντος προς τον Θεό, κατά το μέτρο, βεβαίως, των δυνατοτήτων του ανθρώπου. Ομως, μπορούν δύο όντα που έχουν διάφορες ουσίες να έχουν ομοιότητες; Τρεις αιώνες πριν ξεσπάσει η θύελλα της εικονομαχίας η φιλοσοφική προσέγγιση του ορισμού αυτού κατέληγε στη διαπίστωση πως και σε όντα των οποίων διαφέρει η ουσία, όπως, π.χ., του ανθρώπου και του ζύλου, μπορεί να αναγνωρισθεί ομοιότητα, πράγμα που αναγνωρίζεται στις ζωγραφιές. Η αποδοχή αυτής της εκδοχής –στην οποία θα προστεθεί η παράδοση της Εκκλησίας περί των εικόνων ως γραμμάτων για τους αγράμματους– ήταν αδύνατο να μην έφερνε τον Θεόδωρο Στουδίτη σε αντίθεση προς τους εικονομάχους. Αντιμαχόμενος τις εικονομαχικές καινοδοξίες, έγραψε τρεις λόγους Κατά των εικονομάχων και άλλα έργα, διά των οποίων συνέβαλε τα μέγιστα στην αναστηλωση των εικόνων.

Αφού, κατ' αυτόν, η δυνατότητα εξεικονίσεως είναι φιλοσοφικώς (άρα επιστημονικώς) δεκτή, τότε το πρότυπο που δηλούται (στην προκειμένη περίπτωση ο Θεός)

όχι μόνο είναι αυτός που φαίνεται στην εικόνα, αλλά και οφείλει να συνιστά ο ίδιος την εξεικόνισή του. Στην αντίθετη περίπτωση, αν δηλαδή ο Θεός δεν εξεικονίζεται ή δεν θέλει να εξεικονίζεται, τότε είτε είναι ένας επικούρειος θεός που δεν φροντίζει να τον γνωρίσουν οι άνθρωποι, ή δεν υπάρχει, αφού οι εικόνες δεν μπορούν να τον απεικονίζουν. Αλλά και οι δύο περιπτώσεις απορρίπτονται. Κατά συνέπεια, το θείον εξεικονίζεται, η δε εικόνα λειτουργεί ως ανατατικό σύμβολο.

Σε μια ανάπαυλα της δράσεως των εικονομάχων ο Θεόδωρος έγινε ιερέυς και κατόπιν ηγούμενος της Μονής Σακκουδίου. Τότε ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος ο ΣΤ΄ ήλθε σε ρήξη με την εκκλησιαστική τάξη, αφού ήθελε να εγκαταλείψει τη νόμιμη συζυγό του έναντι άλλης. Η στάση του Θεοδώρου υπέρ της νομιμότητας είχε ως αποτέλεσμα να εξορισθεί στη Θεσσαλονίκη. Μετά την απομάκρυνση του Κωνσταντίνου επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη και παρέλαβε τη Μονή Στουδίου, στην οποία ήλθαν και εμόνασαν 700 πρόσωπα.

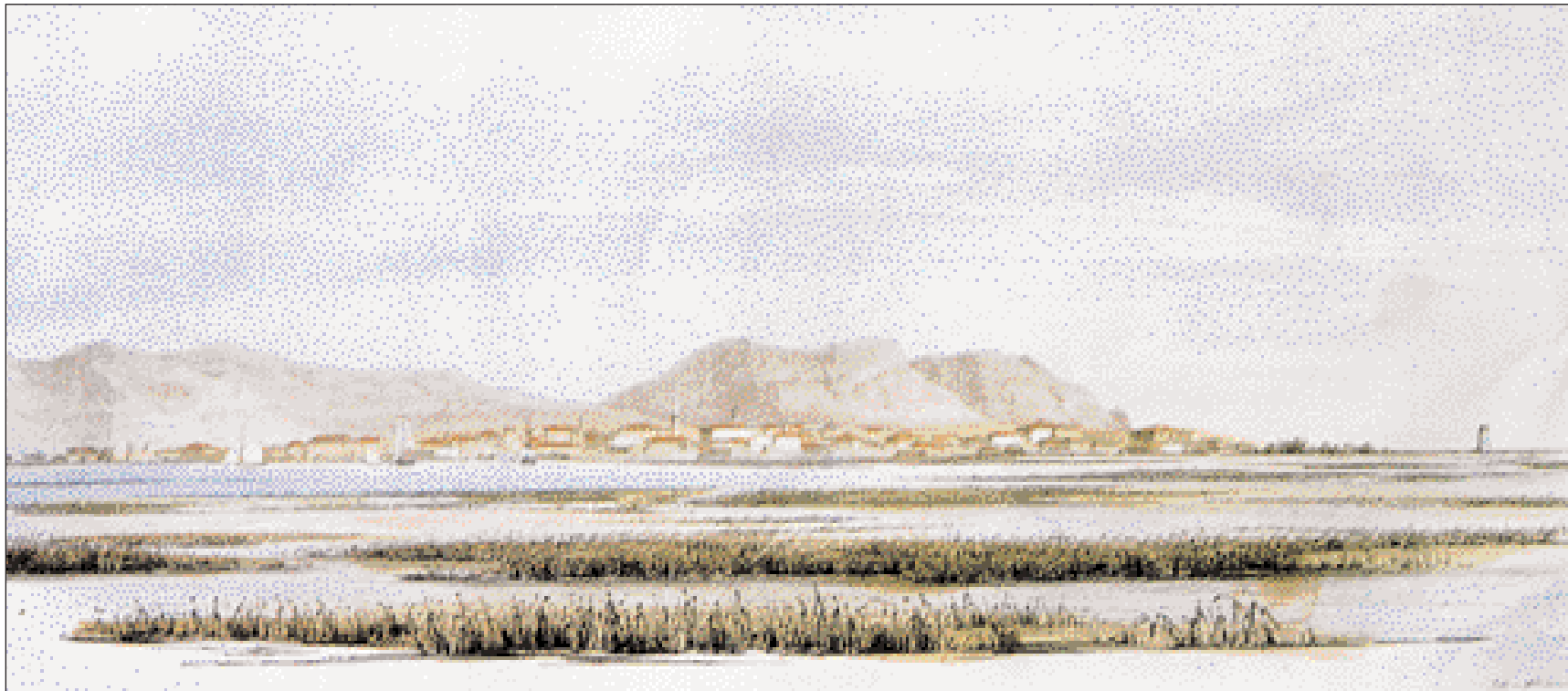
Η φροντίδα του για τους μοναχούς του ανιχνεύεται, εκτός των μαρτυριών περί του βίου του, στα γραπτά έργα του. Η Μικρά και η Μεγάλη Κατήχηση περιλαμβάνουν ομιλίες του προς τους μοναχούς, που κρίνονται σήμερα ως έξοχα δημιουργήματα. Παραλλήλως συνέγραψε σειρά επιγραμμάτων στα οποία καθορίζονται τα καθήκοντα (*διακονήματα*) των μοναχών. Αλλά όσα έγραψε δεν αφορούν μόνο τους μοναχούς, όπως συνάγεται και από το πλήθος των επιστολών, από τις οποίες σώζονται και έχουν εκδοθεί 550. Η αξία των είναι μεγάλη, αφού σ' αυτές αναλύονται πολλά θέματα της ηθικής κατά την έσω (χριστιανική) φιλοσοφία, με αποτέλεσμα να είναι γενικότερα ωφέλιμες σε όσους ζουν κατ' αυτήν σε οποιαδήποτε τομή του χρόνου.

Αλλά για τη συμβολή του στα γράμματα πρέπει να συνυπολογισθεί η καθοριστική συνεισφορά της Μονής Στουδίου στη διάσωση της αρχαίας κληρονομιάς. Η μονή είχε μεταβληθεί σε αντιγραφείο παλαιών έργων, αλλά και συνθέσεως νέων. Από τα περίπου 900 αρχαία έργα που έχουν αντιγραφεί κατά τον 9ο και 10ο αιώνα σημαντικό είναι το μερίδιο της Μονής Στουδίου. Ας σημειωθεί ότι εξαιτίας των εργασιών της αντιγραφής επεκράτησε εν τινι μέτρω η μικρογράμματη γραφή, την οποίαν χρησιμοποιούσαν και οι Στουδίτες.

Προφανώς ο Θεόδωρος επέδειξε έργο ικανό. Ένας άνθρωπος της πράξεως και θεωρίας είναι πάντοτε εν εγρηγόρσει και εργασία, αφού, όπως έγραψε και ο ίδιος, ο άνθρωπος πρέπει πάντοτε να ενεργεί, επειδή είναι ελεύθερος. Αλλωστε, κατ' αυτόν, η πρόγνωση του Θεού για τις πράξεις των ανθρώπων δεν σημαίνει ότι οι άνθρωποι πράττουν τα προγνώσθέντα, απλώς ο Θεός ξέρει από πρώτα αυτά που ελευθέρως θα πράξουν. ❧

▲ Ο Θεόδωρος Στουδίτης (759-826), εξέχουσα μορφή στον χώρο των γραμμάτων αλλά και στα πολιτικοθρησκευτικά πράγματα του Βυζαντίου τον 9ο αιώνα. Ψηφιδωτή παράσταση από τη Μονή του Οσίου Λουκά Βοιωτίας (πηγή: «Ιστορία των Ελληνικού Έθνους», τομ. Η΄. Εκδοτική Αθηνών).

Επανάσταση και Νόμος

▲ Το Μεσολόγγι στα τέλη του 18ου αιώνα. Επιχρωματισμένη λιθογραφία του F. L. S Fauvel (πηγή: «Μεσολόγγι 1830-1990». Σύνταξη-επιμέλεια Γ. Ι. Κοκοσούλας, Μεσολόγγι-Αθήνα 1990).

▲ Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος (1791-1865), ελαιογραφία άγνωστον Ευρωπαίου ζωγράφου. Δυναμική προσωπικότητα, ο Μαυροκορδάτος επηρέασε καθοριστικά τις εξελίξεις κατά την Επανάσταση και μέχρι τα χρόνια του Γεωργίου Α'. Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη.

Του ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ

Ομότ. καθηγητή της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών

ΤΟ ΠΡΩΤΟ ελληνικό Σύνταγμα, το «Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος», ψηφίστηκε στην Επίδαυρο την 1η Ιανουαρίου 1822 από την Α' Εθνική Συνέλευση. Είχαν όμως προηγηθεί σε διάφορες περιοχές τοπικές συνελεύσεις, που κατάρτισαν συνταγματικά κείμενα με περιορισμένη τοπική ισχύ. Δύο από αυτά ψηφίστηκαν, με λίγων ημερών διαφορά, τον Νοέμβριο του 1821, δηλαδή πριν από 180 ακριβώς χρόνια.

Στις 4 Νοεμβρίου 1821 συγκροτήθηκε στο Μεσολόγγι, με πρωτοβουλία του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου, συνέλευση της Δυτικής Χέρσου Ελλάδας, από την Αιτωλία μέχρι και την Ηπειρο. Οι εργασίες ολοκληρώθηκαν στις 9 Νοεμβρίου, οπότε ψηφίστηκε ο «Οργανισμός της Γερουσίας της Δυτικής Ελλάδος», με τον οποίο συστήθηκε «προσωρινή Διοίκσις» μέχρις ότου οργανωθεί «σταθερά Διοίκσις».

Μία εβδομάδα αργότερα, στις 15 Νοεμβρίου, συνήλθε στα Σάλωνα της Φωκίδας, υπό την προεδρία του Θεόδωρου Νέγρη, η συνέλευση της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδας, όπου 70 αντιπρόσωποι από την Αττική μέχρι τη Μακεδονία ψήφισαν το σχέδιο που ο Νέγρης είχε καταρτίσει. Το κείμενο αυτό είναι γνωστό ως «Νομική Διάταξις της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος» ή ως «Οργανισμός του Αρείου Πάγου, Γερουσίας της Ανατολικής Ελλάδος».

Το πρώτο από τα δύο κείμενα, που είναι σύντομο, προέβλεπε μία υποτυπώδη οργάνωση, στο επίκεντρο της οποίας βρισκόταν η Γερουσία. Τα μέλη της εκλέγονταν με ετήσια θητεία από τους εφόρους των πόλεων και τμημάτων (Ναχεγέδων) και τους στρατιωτικούς διοικητές (καπιτάνους). Το σώμα αυτό ασκούσε κατά βάση την εκτελεστική εξουσία, αποτελούσε δηλαδή την Κυβέρνηση.

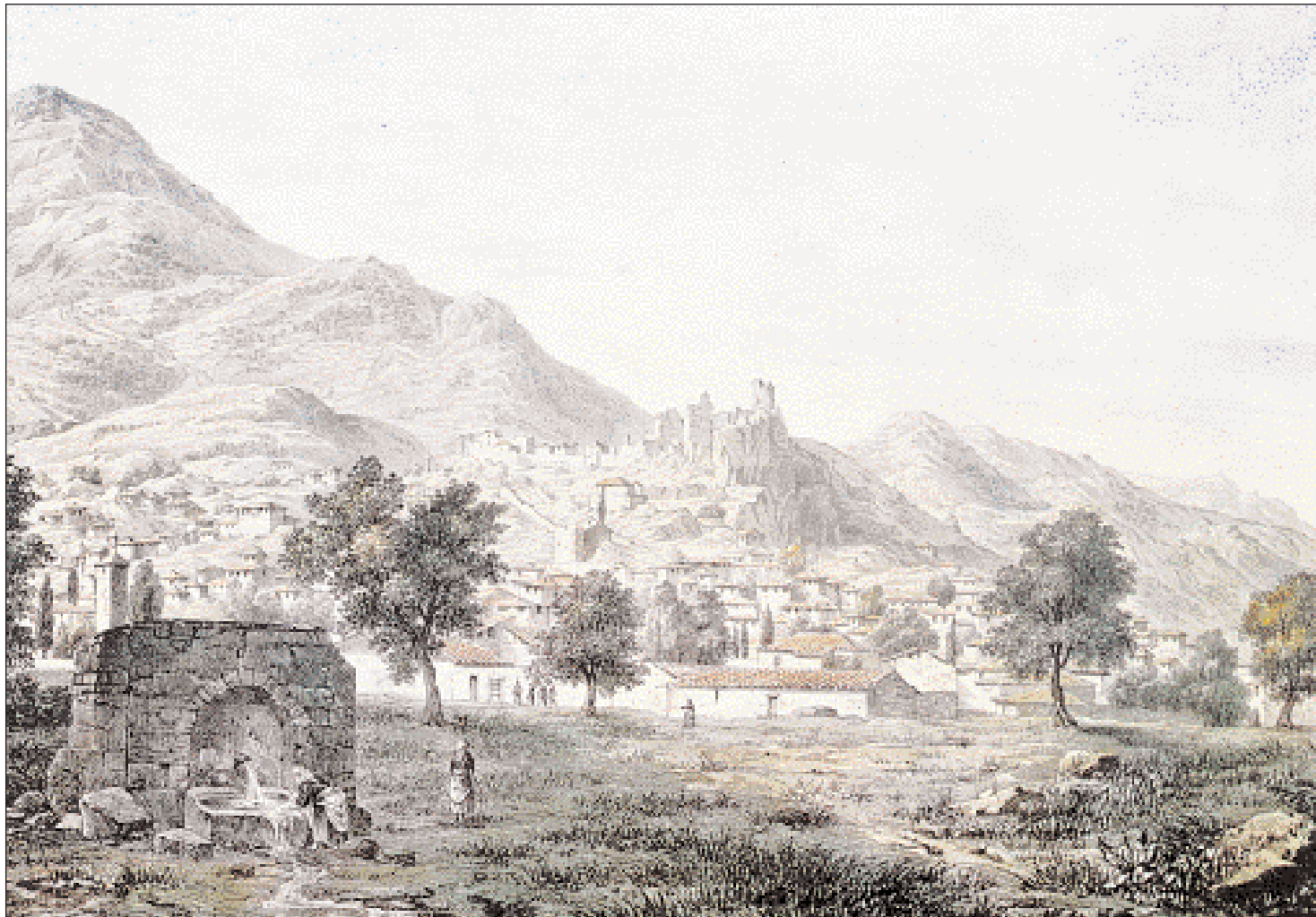
Δεν υπήρχε ωστόσο διάκριση των εξουσιών, γιατί η Γερουσία είχε και εξουσία νομοθετική. Ειδικότερα της ανατέθηκε η θέσπιση προσωρινής δικονομίας: «Διά να εκτελώνται τακτικώς αι κρισολογίαι, τόνον πολιτικάι, όσον και εγκληματικάι, η Γερουσία θέλει εκδώσει μίαν προσωρινήν διάταξιν, ήτις θέλει έχει το κύρος μέχρι του σχηματισμού των τακτικών Κριτηρίων». Συγχρόνως όμως θα λειτουργούσε, με 5μελή σύνθεση, και ως «Μέγα Κριτήριο» για την εκδίκαση εγκλημάτων εσχάτης προδοσίας.

Το κείμενο αυτό, πάντως, διακρινόταν κατά το ότι η Γερουσία υπέκειτο στις εντολές και τον έλεγχο της μέλλουσας να συσταθεί Εθνικής Βουλής. Από την έγκρισή της εξαρτιόταν η ισχύς αποφάσεων της Κυβέρνησης για σοβαρά θέματα, όπως η σύναψη δανείου «εις βάρος του Κοινού».

Ένα πλήρες Σύνταγμα

Αντίθετα από τον σύντομο διατυπωμένο Οργανισμό της Δυτικής Ελλάδας, η «Νομική Διάταξις» της Ανατολικής ήταν ένα πλήρες Σύνταγμα, διαρθρωμένο σε έξι τμήματα, το καθένα από τα οποία υποδιαιρείτο σε κεφάλαια με συνολικό αριθμό 142 άρθρων.

Το κεφ. α' του Α' Τμήματος, επιγραφόμενο «Πολιτικά», αποτελούσε σωστό κώδικα ιθαγενείας. Εξωρίζω μερικές χαρακτηριστικές διατάξεις: «Όσοι κάτοικοι της Ελλάδος πιστεύουσιν εις Χριστόν είναι Έλληνες. Όσοι κάτοικοι της Ελλάδος δεν πιστεύουσιν εις Χριστόν είναι Μέτοικοι». Παρατηρούμε επιβίωση της αρχής που επικρατούσε μέσα στην Οθωμανική αυτοκρατορία, ότι το θρήσκευμα υπερίσχυε απέναντι στην εθνική ταυτότητα. Προβλεπόταν όμως και μία εξαίρεση. Έλληνες ήταν και όσοι κατάγονταν από Έλληνες γονείς, έστω κι αν γεννήθηκαν ή αργότερα εγκαταστάθηκαν στην αλλοδαπή, εφόσον καλούμενοι επιστρέψουν μέσα σε ορισμένη προθεσμία. Εκτός από την εκ γενετής απόκτηση της ιδιότητας του πολί-

◀ Τα Σάλωνα και τα ερείπια της αρχαίας Αμφισσας. Επιχρωματισμένη λιθογραφία του H. Holland. Συλλογή Λάμπρον Ενταξία (πηγή: «Ιστορικό Λεύκωμα της Ελληνικής Επανάστασης». Εκδ. «Μέλισσα», Αθήνα 1970).

τη αναγνωρίζονταν και η κτήση της με πολιτογράφηση. Μία τρίτη κατηγορία κατοίκων, εκτός από τους Έλληνες πολίτες και τους μετοίκους, ήταν οι «ξένοι» (αλλοδαποί), δηλαδή όσοι βρισκόνταν σε ξένη υπηρεσία και τελούσαν υπό ξένη προστασία. Μέτοικοι και ξένοι δεν είχαν εκλογικό δικαίωμα. Απόλαυαν ωστόσο της προστασίας των νόμων και μπορούσαν να αποκτήσουν ακίνητη ιδιοκτησία στην Ελλάδα. Μία μοναδική φορά εμφανίζεται στο κείμενο η έκφραση «αυτόχθονες» Έλληνες – ένας όρος που έπαιξε σημαντικό ρόλο στην πολιτική ιστορία της νεότερης Ελλάδας, λόγω της διάκρισης ανάμεσα σε «αυτόχθονες» και «ετερόχθονες» και της έντονης αντιπαράθεσης των δύο πληθυσμιακών ομάδων.

Αξίζει να παρατεθεί το τελευταίο άρθρο του κεφαλαίου αυτού, που μαρτυρεί την ευαισθησία των αγωνιστών απέναντι στις ατομικές ελευθερίες: «Αν και όλες τας θρησκείας και γλώσσας δέχεται η Ελλάς και τας τελετάς και χρήσιν αυτών κατ' ουδένα τρόπον δεν εμποδίζει, την Ανατολικήν όμως του Χριστού Εκκλησίαν, και την σημερινήν γλώσσαν μόναν αναγνωρίζει ως επικρατούσας θρησκείαν και γλώσσαν της Ελλάδος».

Το κεφ. β' του ίδιου τμήματος περιέλαβε τη διακήρυξη των δικαιωμάτων και υποχρεώσεων των πολιτών, ενώ το κεφ. γ' αφιερώθηκε στη συνοπτική παρουσίαση της διοικητικής δομής του κράτους. Ο Νέγρης καθιέρωσε στο κείμενο αυτό ένα επάλληλο σύστημα αυτοδιοίκησης, που αναπτύσσεται στο Τμήμα Β', χωρίς να παραλείπει να προβλέψει ακόμη και τη μορφή του μελλοντικού πολιτεύματος της χώρας. Έτσι ορίζεται για την Εθνική Βουλή, που θα λειτουργούσε σε εθνικό επίπεδο, ότι «είναι το κέντρον της Ελλάδος», συγχρόνως όμως και «ο Τοποτηρητής του εσομένου Βασιλέως, τον οποίον η Ελλάς έχει να ζητήσει από την Χριστιανικήν Ευρώπην, και τον οποίον,

αφού καθυποβάλη εις τους Εθνικούς Νόμους της, οποίους αν κοινώς αποδεχθή, έχει να αναγνωρίζη Μονάρχην της».

Ο Αρειος Πάγος

Ως ανώτατο όργανο της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδας ιδρύθηκε ο Αρειος Πάγος, συγκροτημένος σε δύο βμελή τμήματα, το ένα ως «Ανέκκλητον Κριτήριο», δηλαδή ανώτατο δικαστήριο, ενώ το άλλο ως φορέας εκτελεστικής εξουσίας. Τα δύο τμήματα θα έκριναν σε κοινή συνεδρίαση (υπό την προεδρία, κατά περίπτωση, ενός από τους δύο προέδρους), αν επρόκειτο για «διαδικασίας αφορώσας τα γενικότερα της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος συμφέροντα» ή για να επιλύσει πολιτικές διαφορές ή να εκδικάσει σοβαρά εγκλήματα.

Σε πρώτο βαθμό λειτουργούσε η αυτοδιοίκηση στο επίπεδο των επαρχιών της Ανατολικής Ελλάδας, αγγίζοντας σχεδόν τα όρια της αυτονομίας: «Διοικήσεις χωριστή είναι εις εκάστην επαρχίαν, συντεθειμένη από Προεστώτας εις όλα τα υπουργήματα της Διοικήσεως, από εν Γενικόν Κριτήριον της επαρχίας, και άλλα μερικώτερα εις τα χωρία, από χωριστόν στρατόν, και από ένα χωριστόν Καπιτάνον εις τρόπον ώστε ως επικράτεια αυτοτελής θεωρείται εκάστη επαρχία, έχουσα και μερικά ξεχωριστά έθιμα, και προσδιοριζόμενα από τον Αρειον Πάγον».

Το Γ' Τμήμα είναι σύντομο μιν, αλλά πολύ σημαντικό, γιατί αφορά το δικαίωμα που τα δικαστήρια θα εφαρμόζαν: «1. Οι Κοινωνικοί (εννοούνται: οι αστικοί) Νόμοι σήμερον δεν προσδιορίζονται. 2. Οι Κοινωνικοί Νόμοι των αιμνήστων Χριστιανών Αυτοκρατόρων της Ελλάδος μόνοι ισχύουσι κατά το παρόν εις την Ανατολικήν Χέρσον Ελλάδα. 3. Ο Αρειος Πάγος να φροντίση να μεταφέρει εις την σημερινήν Ελληνικήν γλώσ-

σαν τούτο το μέρος των Βασιλικών, προσδιορίζων τας αντιφάσεις κατά το κοινώς συμφερότερον. 4. Ο Αρειος Πάγος να προσκαλέση τους Αρχιερείς των επαρχιών της περιφέρειάς του, και να καθυποβάλη εις την επίκρισιν αυτών την εκλογήν ταύτην των Κοινωνικών Νόμων, και επικυρωθείσαν ούτω να δημοσιεύση δια του τύπου. 5. Αν η Εθνική Βουλή λάβη την περί τούτου φροντίδα, ο Αρειος Πάγος παύει φροντίζων».

Η διάταξη αυτή δημιούργησε ιστορία, γιατί αποτέλεσε την πρώτη διατύπωση μιας πολιτικής επιλογής που, περνώντας από διάφορα στάδια, κατέληξε στο γνωστό Διάταγμα του Συμβουλίου της Αντιβασιλείας (23.2.1835), με το οποίο καθιερώθηκε το βυζαντινό δικαίο («Εξάβιβλος» του Αρμενοπούλου) για περισσότερα από εκατό χρόνια ως πρώτος Αστικός Κώδικας – άσχετα βέβαια από το πώς εφαρμόστηκε υπό την επίδραση του (γερμανικού) «δικαίου των Πανδεκτών».

Το περιεχόμενο της παραπάνω διάταξης προκαλεί ωστόσο μειδιάματα στους σημερινούς νομικούς, γιατί η μεταγλώττιση και η μεταξύ τους εναρμόνιση των 60 βιβλίων της κωδικοποίησης του 9ου αιώνα και με τα σύγχρονα ακόμα τεχνικά μέσα θα ήταν κολοσσιαίο έργο. Προφανώς ο εμπνευστής της διάταξης, μη έχοντας ακριβή αντίληψη των Βασιλικών, που σπάνιζαν στην Ελλάδα, δεν είχε συνειδηση της δυσκολίας της εργασίας που απαιτούσε από τους δυστυχείς αρεοπαγίτες και τους επικώριους αρχιερείς.

Η προσκόλληση στα Βασιλικά δεν σταματά εδώ, γιατί στη συνέχεια προβλέφθηκε να τηρηθεί η ίδια διαδικασία και για άλλους κλάδους του δικαίου, π.χ. για τους ποινικούς νόμους, πράγμα που δημιουργεί ακόμη μεγαλύτερα ερωτήματα. Πάντως υπήρξε και ως προς τις εμπορικές υποθέσεις το Σύνταγμα αυτό πρωτοπόρο, καθιερώνοντας επίσημα την εφαρμογή του Γαλλικού Εμπορικού Κώδικα, που είχε μεταφραστεί στα ελληνικά αμέσως μετά τη δημοσίευσή του, επειδή χρησιμοποιείτο από τους Έλληνες εμπόρους στις μεταξύ τους συναλλαγές. Ας σημειωθεί ότι μεμονωμένες διατάξεις του Κώδικα αυτού εξακολουθούν να αποτελούν μέρος της νομοθεσίας μας. ❀

Η ψήφιση δύο τοπικών Συνταγμάτων στην επαναστατημένη Στερεά Ελλάδα τον Νοέμβριο του 1821

Ο Νοέμβριος σε πεζό και στίχο

Του ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΥ ΜΗΛΙΩΝΗ

ΠΑΛΑΙΟΤΕΡΑ, που η ζωή μας ήταν κυρίως γεωργική, ο Νοέμβριος ονομαζόταν –εκτός από Αϊ-Ταξιάρχης ή Αξιάρχης, απ’ την εορτή των Ταξιαρχών, στις 8 Νοεμβρίου– και Σποριάς, επειδή τον μήνα αυτό ολοκληρωνόταν η σπορά των δημητριακών. Γι’ αυτό στις 21 Νοεμβρίου, ημέρα των Εισοδίων της Θεοτόκου, βράζανε δημητριακά (τα πολύσπορα ή μπόλια), για καλές σοδειές. Η Παναγιά η Πολυσπορίτισσα, λοιπόν, στον ρόλο της αρχαίας Δήμητρας; Μάλλον. Οι θεοί αλλάζουν, οι ανάγκες των ανθρώπων μένουν...

Ουσιαστικά, με τον Νοέμβριο τελειώνουν οι αγροτικές εργασίες. Θ’ ακολουθήσουν οι κλειστές μέρες του χειμώνα, με τις βροχές και τις ατέλειωτες νύχτες.

Στενά συνδεδεμένο με την αγροτική ζωή ήταν το βόδι. Χωρίς αυτό ο γεωργός, είτε κτηματίας ήταν είτε κολίγος, είχε τα χέρια του δεμένα. Γι’ αυτό και θεωρούνταν ζώο ιερό. Πρόλαβα την εποχή που στην πατρίδα μου, την Ηπειρό, οι γεροντότεροι δεν τρώγανε βοδινό κρέας (σπάνιο, έτσι κι αλλιώς, αφού το βόδι δεν το σφάζανε παρά μόνο αν έσπαγε κανένα πόδι) επειδή, λέει, ήταν αμαρτία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ζώου-ταμπού.

Σκέφτηκα λοιπόν, σ’ αυτό το ιερό ζώο των πατέρων μας ν’ αφιερώσω αυτό το άρθρο, σε σχέση πάντα με τη λογοτεχνία. Και δεν βρήκα γι’ αυτό καλύτερα κείμενα από τα δύο αποσπάσματα που παραθέτω. Είναι και τα δυο από τον Κατάδικο (1919), την εξαιρετική νουβέλα του Κωνσταντίνου Θεοτόκη (1872-1923).

Στο πρώτο απόσπασμα, ο Γιώργης Αράθυμος όργωνε ο ίδιος όλη μέρα το χωράφι του και τώρα τον διαδέχτηκε ο υπηρέτης του, ο Τουρκόγιαννος:

«Κι ο Γιώργης Αράθυμος επιστατούσε τ’ όργωμα του χωραφιού του. Είχε δουλέψει κι ο ίδιος όλη μέρα κι εκαθότου τώρα δίπλα στη μικρή πόρτα του αχυρένιου καλυβιού του, απάνου σ’ ένα χο-

ντρό μακρύ ξύλο. (...) Μπροστά του απλωνότου το μεγάλο χωράφι, τριών μουζουριών γη, ίσιο όλο, ημερωμένο, με καρποφόρα τριγύρω, και με μια μεγάλη συκιά σιμά στο καλύβι: κι ο Αράθυμος, όλο καπνίζοντας το κοντρό του τσιγάρο, εκαμάρωνε τη γη του, κι ελογάριαζε με το νου του τα γεννήματα που θα συνέμαζε από το σπόρο.

“Τουρκόγιαννε”, εφώναξε μ’ ένα χαμόγελο, “οι δουλειές δεν σώνονται ποτέ, ο άνθρωπος σώνεται... Και τα ζα του! Μην τα βιάζεις”.

“Θα σκολάσουμε σε λίγο”, του απάντησε μια δυνατή φωνή από το χωράφι. “Αάχ, Περδίκη, αάχ!”

Ήταν η φωνή του Τουρκόγιαννου, που αλάτρευε και που με το παράξενο φωνατό του έβιαζε τα ζώα ν’ ανασύρουν το βαρύ το σβώλο. Και τα δύο θεώρατα ζωντανά, κόκκινο το ένα, μαύρο γυαλιστερό το άλλο, έσκυφταν κάτω από το βαρύ ζυγό το κεφάλι τους ως τη γη, είχαν ακουμπήσει το ένα απάνου στ’ άλλο, και μια

στιγμή έμεναν τώρα σταματημένα, ριχνοντας με δύναμη όλο το βάρος του μεγάλου κορμιού τους στα εμπρός, στέκοντας ορθά στα τρία πόδια κι έτοιμα με το τέταρτο να προχωρήσουν, όταν ο σβώλος θα ξεκολλούσε: και τα μούσκούλα τους, που ‘χαν φουσκώσει, έδειχναν πως εκείνη τη στιγμή έβαζαν όλα τα δυνατά τους: και καθαυτό τη στιγμή που ο Τουρκόγιαννος είχε φωνάξει έκαμαν μια τελευταία προσπάθεια, εμούτρισαν άξαφνα προς τα εμπρός, έκαμαν δύο τρία βιαστικά πατήματα σα να ‘θελαν να πέσουν, συρμένα από την ίδια τους τη δύναμη, ενώ το γυνί οπίσω τους αναπέταζε μέσα από τα βάθη της γης ένα κοντρό, γυαλιστερό, μαύρο σβώλο, γεμάτον άσπρες ριζες άγριου χόρτου, κι εστάθηκαν τέλος το γυνί έλαμψε: και σε μια στιγμή τα ζώα αντιστυλώθηκαν πάλε για μια καινούρια προσπάθεια.

Πίσω τους ο Τουρκόγιαννος, σκευρωμένος προς τη δεξιά μεριά, κρατούσε με τα δυο του χέρια τη κερολάβα και με τα

δάκτυλά του τα δυο σκιοινιά που ερχόνταν από τα κέρατα των βοδιών, ένα σε κάθε χέρι, κρατώντας με το ζερβί και τη βουκέντρα, ένα μακρύ ραβδί μ’ ένα καρφί στην κορφή του. Και τότε επλάκωνε με δύναμη τη κερολάβα, τότε την ανασήκωνε με τα δυο χέρια, τότε την άφηνε για να οδηγήσει ή να κεντήσει τα ζώα, και με τη φωνή τα επαινούσε, τα παρακινούσε στο βαρύ τους έργο, τους φώναζε τα ονόματά τους: Περδίκη έλεγαν το ‘να, γιατί ήταν κόκκινο, Παρασκευά τ’ άλλο, γιατί είχε γεννηθεί μέρα Παρασκευή.»

Στο δεύτερο απόσπασμα από τον Κατάδικο του Θεοτόκη βρισκόμαστε στο σπίτι του Γιώργη Αράθυμου. Εξω βρέχει, έτσι δεν υπάρχει δουλειά στα χωράφια. Ο Γιώργης και τα παιδιά λείπουν, κι η Μαργαρίτα, η γυναικα του Γιώργη, είναι μόνη με τον Τουρκόγιαννο, που είναι ερωτευμένος μαζί της, μα εκείνη έχει σχέσεις με τον Πέτρο τον Πέπονα κι ο Τουρκόγιαννος το έχει αντιληφθεί. Η Μαργαρίτα σερ-

▼ *Όργωμα. Φωτ.: Θ. Δουκάκης (πηγή: «Παραδοσιακές καλλιέργειες». Μουσείο Μπενάκη 1978).*

◀ Χωράφια τον χειμώνα. Ασπρόμαυρη ξυλογραφία του Τάσσου. 1938. 34,5x38 εκ.

βίρει φαγητό στον Τουρκόγιαννο. «Δεν έχεις εσύ καμία δουλειά;» του λέει.

«Ο Τουρκόγιαννος έκαμε το σταυρό του, εκάθησε χάμου απάνου σ' ένα κοντρό ξύλο, κι άρχισε να τρώει. “Θα κάμω”, της απάντησε, “ό,τι με διατάξετε. Λέω να φτιάσω τ' αλετροπόδι που μου χάλασε. Πού είναι το σκεπάρι; Χαλάλι του! Έκαμε τόση δουλειά”.

Η Μαργαρίτα έμεινε σκεφτική· ανακάτωσε το φαγητό με την κουτάλα, τη χτύπησε δυο τρεις φορές απάνου στα χείλια του τεντζεριού και το κατέβασε από το σιδερένιο τριπόδι.

“Το σκεπάρι;”, του 'πε· “δεν είναι μέσα στην κασέλα;” Κι έπειτα ζυγίζοντας τα λόγια της, σα να μην ήθελε να πει περισσότερα απ' όσα είχε προμελετήσει του ξανάπε: “Το βαρέθηκα, Γιάννη, το ζευγάρι! Το 'χω τόσα χρόνια! Είναι πάρα μεγάλος ο κόπος· πάρα μεγάλη η έγνοια όλον το χρόνο!... Είναι αλήθεια που όποιος έχει ζωντανά, είναι ζωντανός, κι αυτά μας κάμανε ν' αφήκουμε γεια τση φτώχειας, μα τώρα τα παιδιά αξήσανε, μπο-

ρώ να τσου πάρω μία μοσκάρα και να την κουναρήσουνε· η ωφέλεια θα 'ναι η ίδια στο χρόνο και θ' απολείψουνε τα' άλλα τα έξοδα. Παίρνω λοιπόν μέτρα να το ξεκάμω το ζευγάρι!” Κι επήγε να του φέρει ψωμί.

“Το ζευγάρι”, της απάντησε με πόνο ο Τουρκόγιαννος, χωρίς ούτε τότες να την κοιτάξει.

“Τώρα”, του 'πε, “και οι δουλειές ετελειώσανε για εφέτος· έξοδο μοναχά θα 'χει και σκοτούρες. Κι ύστερα, όταν επαντρεύτηκα, δεν επήρα ζευγούλατη... ο Γιώργης δεν μπορεί να πει τίποτα, αν εγώ το ζευγάρι δεν το θελήσω!”

“Το ζευγάρι”, ξανάπε λυπημένος ο Τουρκόγιαννος: “τέτοιο ζευγάρι! Το καλύτερο σ' όλα τα χωριά! Δύο ζα παλληκάρια, τον Περδίκη και τον Παρασκευά μου, που 'ναι μαύρος σαν αράπης, κι η προβιά του λάμπει στον ήλιο! Τόνε λέμε έτσι γιατί εγεννήθηκε Παρασκευή μέρα και να τα πουλήσουμε τα καμμένα τα ζα. Δεν λέω τίποτα γιατί νοικοκύρης δεν είμαρ· είσατε εσείς με τσ' υγιείς σας δικό-

σας το πράμα· μα δύο τέτοια ζα, να τα δώσετε για μαχαίρι, δεν είναι κρίμα; Αχ, έτσι τα διόρισε ο Θεός, για... σφαγή. Θύσον και φάγε! Το 'πε ο ίδιος. Μα εμένα ωστόσο με πονεί!...”

Τα ζα, σα να 'χαν καταλάβει που εμιλούσαν γι' αυτά μέσα στο σπίτι, εμουγαλίστηκαν από το καλύβι για πολλήν ώρα. “Ακου τα”, της ξανάπε ο Τουρκόγιαννος· “θα κατάλαβαν τι τα περιμένει. Τα ζα είναι πολύ νοητά, Μαργαρίτα· κι ο Παρασκευάς μου, ω! εκείνος τα ξέρει όλα, η λαλιά μοναχά του λείπει”.

Η Μαργαρίτα τον εκοίταξε συγκινημένη, μα εκείνος δεν εσώκωσε το βλέμμα. “Εστάθηκες”, του 'πε, “καλός για τα ζα μας· μα μη φοβάσαι, εσύ δεν θα καθείς”. (...)

“Ο καλός σου ο άντρας”, ξακολούθησε ο Τουρκόγιαννος, “μ' έμπασε σπίτι του, μ' έβαλε νοικοκύρη στα τόσα καλά του. Το ψωμί του το τίμησα”.

Αναστέναξε κι εσώπασε. Και για πρώτη φορά ανασήκωσε τα μάτια του κι εκοίταξε κατάματα τη Μαργαρίτα. Αυτή

ήταν ωχρή κι εκατέβασε αμέσως το βλέφαρο. Εκατάλαβε άξαφνα πως ο Τουρκόγιαννος ήξερε το μυστικό της κι επρόσμενε παρέτοιμη τώρα να υπερασπιστεί. Και τούτη η σκέψη εφαρμάκωσε ολομέμιάς την τρυφερή συγκίνηση που λίγο πριν είχε δοκιμάσει.

“Θα πουλήσετε λοιπόν το ζευγάρι”, της είπε σοβαρά ο Τουρκόγιαννος· “μα ούτε συ δεν το θέλεις να στείλεις στο μακελειό τα καλά σου τα βόδια!”

“Τα ζα”, του απάντησε, “λένε τα ίδια του ανθρώπου: ή φάε μας ή σε τρώμε”.

“Δε μας τρώνε, μας θρέφουν”, απολογήθηκε με γλυκάδα ο Τουρκόγιαννος.

“Πρέπει να σου πω την αλήθεια, για να βγάλω από μέσα μου ένα βάρος πριν φύγω· θα γινότουνε αλλιώς φίδι και θα μ' εδάγκανε!... Πουλείς το ζευγάρι γιατί θέλεις να με βγάλεις από το σπίτι σου· και δε θέλεις να το πεις του αντρός σου”.

“Τι λες;” του 'πε με μια άγρια ματιά.»

Τη συνέχεια μπορείτε πια να τη διαβάσετε στο βιβλίο. Εχει πολύ ενδιαφέ-

ρον. Σε λίγο, είπαμε, χειμώνας μπαίνει – εποχή για διάβασμα.

***

Αλλά δε θα ήθελα να τελειώσουμε χωρίς ν' αναφερθούμε σε μια σημαντική επέτειο αυτού του μήνα, μια επέτειο που, συν τοις άλλοις, έχει στενή σχέση με την πνευματική μας ζωή και επομένως και με τη λογοτεχνία. Εννοώ την επέτειο του Πολυτεχνείου – 17 Νοεμβρίου 1973. Μάλιστα οι συγγραφείς, κυρίως οι ποιητές που ως φοιτητές, τότε, είχαν πρωτοστατήσει στα γεγονότα, συχνά αναφέρονταν και ως «Γενιά του Πολυτεχνείου» – τίτλος που σιγά σιγά ατόνησε και τελικά εγκαταλείφθηκε. Περιέργο, όσο κι αν έψαξα στις συλλογές τους δεν βρήκα κάτι αξιόλογο για κείνη τους τη δραστηριότητα. Έτσι καταφεύγω σ' έναν συγγραφέα δυο λογοτεχνικές γενιές παλιότερο, τον Αλέξανδρο Κοτζιά. Αντιγράφω λοιπόν από το μυθιστόρημα *Αντιποίησης Αρχής* (μ' εκείνον τον ήρωα της ελεεινής μορφής, τον Μένιο Κατσαντώνη ή Καρδερίνη):

«Ο κλοιός της Αστυνομίας γύρω από το Πολυτεχνείο έχει διαλυθεί. Αποτραβήχτηκαν οι κρανοφόροι στο βάθος του ορίζοντα – ασφαλώς κατόπιν διαταγής. Στα πεζοδρόμια, στο κατάστρωμα της Πατησίων έχουνε τώρα ξεχυθεί από την ορθάνοικτη καγκελόπορτα εκατοντάδες φοιτητές – σείουνε τα χέρια υψωμένα,

▲ *«Το πλήθος έχει απλωθεί ... πλημμυρίζει τώρα την οδό Πατησίων ως πέρα από το Αρχαιολογικό Μουσείο. Το ξεφάντωμα της Λευτεριάς...». Πολυτεχνείο, Νοέμβριος 1973 (φωτ.: Αφοί Αναγνωσιόπουλοι).*

κραυγάζουνε, μοιράζουνε στους διαβάτες προκηρύξεις, σταματάνε τ' αυτοκίνητα, τα τρόλεϋ, και με μαύρη ή άσπρη μπογιά τούς γράφουνε συνθήματα. Από τα κεραμίδια του Πολυτεχνείου, από τα παράθυρα, καθρέφτες, δεκάδες καθρέφτες, αντανακλούν τον ήλιο καταπάνω στ' αντικρινά κτίρια – “για να μην τους φωτογραφίζει η Ασφάλεια”, εξηγεί εμπιστευτικά στο πλήθος κάποιος με κινηματογραφική μηχανή επώμου...».

Και πιο κάτω:

«Στο βάθος, στην πλατεία Ομονοίας, τα συντριβάνια πηδάνε πανύψηλα στον ήλιο του απομεσήμερου, στραφταλίζουνε τα νερά τα γκριζα κράνη – αστυφύλακες κυνηγάνε με τα ρόπαλα ένα μπουλούκι διαδηλωτές που τρέχουνε προς την οδό Τρίτης Σεπτεμβρίου. Εξω από το Υπουργείο Δημοσίας Τάξεως κρανοφόροι σε παράταξη ασάλευτοι. Και μολονότι, λίγο παρέκει, το πλήθος λίγο μπροστά στο Πολυτεχνείο έχει απλωθεί, πλημμυρίζει τώρα την οδό Πατησίων ως πέρα από το Αρχαιολογικό Μουσείο. Το ξεφάντωμα της Λευτεριάς...».

(Αλ. Κοτζιάς, *Αντιποίησης Αρχής*, Κέδρος 1979)

Και τελική πράξη, το άρμα που έλιωσε κάτω από τις ερπύστριες τη σιδερένια πόρτα του Πολυτεχνείου. Ο,τι απέμεινε είναι οι γιορτές, τα στεφάνια που καταθέτουν οι άρχοντες, τα λουλούδια που αφήνουν τα παιδάκια, η πορεία προς την αμερικάνικη προ-

σβεία και κάποιες φωτιές ... σαν τις φωτιές του Αϊ-Γιάννη. Α, ναι! Κι η ημερομηνία, ένα αφεδιάλυτο μυστήριο: 17 Νοέμβρη.

Κατά τα άλλα όσο κι αν προσπαθώ, η μνήμη μου δεν με βοηθάει για τούτον τον μήνα. Έχει κολλήσει σ' κείνο το μελαγχολικό τραγούδι, σε στίχους του Μάνου Ελευθερίου και μουσική Μίκη Θεοδωράκη:

*Το τρένο φεύγει στις οχτώ
ταξίδι για την Κατερίνη.
Νοέμβρης μήνας δε θα μείνει
να μη θυμάσαι στις οχτώ
το τρένο για την Κατερίνη
Νοέμβρης μήνας δε θα μείνει.*

*Σε βρήκα πάλι ξαφνικά
να πίνεις ούζο στου Λευτέρη.
Νύχτα δε θα 'ρθει σ' άλλα μέρη
να 'χεις δικά σου μυστικά
και να θυμάσαι ποιος τα ξέρει,
νύχτα δε θα 'ρθει σ' άλλα μέρη.*

*Το τρένο φεύγει στις οχτώ
και συ μονάχος έχεις μείνει,
σκοπιά φυλάς στην Κατερίνη
μες στην ομίχλη πέντε-οχτώ,
μαχαίρι στην καρδιά σου εγίνη,
σκοπιά φυλάς στην Κατερίνη.*

Νοέμβρης, ο τελευταίος μήνας του Φθινοπώρου. Και η μελαγχολία μου είναι για όλα όσα τελειώνουν... ❀

Η ελιά των μύθων

Τον ΓΙΩΡΓΟΥ ΖΕΒΕΛΑΚΗ

Γεωπόνου

Νησιά μου ελιοστεφάνωτα,
πλεγμένα με τ' αμπέλια,
Αράδα στήστε το χορό
στα πελαγίσια αλώνια

Σπύλιος Πασαγιάννης,
Αντίλαοι, 1899

ΣΤΟΥΣ ΑΝΤΙΠΟΔΕΣ του χαρούμενου τρυγητού, ξεκινάει, συνήθως κάθε δύο χρόνια (παρενι-αυτοφορία), τον Νοέμβρη, η δύσκολη συλλογή του ελαιοκάρπου. Κάτω από τον γκριζο ουρανό, μες στη βροχή και το κρύο, «στρατιές κορίτσια, γριές και παιδιά» σκύβουν στο νοτισμένο χώμα για να μαζέψουν τις ελιές.

Το λιομάζωμα και οι μαζώχτρες έχουν περάσει σε γλαφυρές σελίδες του Εφταλιώτη (Η μαζώχτρα), του Πρεβελάκη (Ο Κρητικός), του Παπαδιαμάντη (Η φαρμακολύτρια). Αλλά από τα εφηβικά μου διαβάσματα πιο έντονα έχουν μείνει οι εικόνες στη Ζωή εν Τάφω του Μυριβήλη, όπου οι σκληρές συνθήκες του λιομαζώματος είναι φορτισμένες με έναν παράξενο ερωτισμό. Ο αφηγητής ξεσκαλίζει μια σχισμάδα του ντουβαριού και βλέπει μέσα στην καλύβα τις μαζώχτρες να «γδύνονται τσίτσιδες, στις αλαμπούρδες της φωτιάς και στεγνώνανε τα βρακιά τους και τα πουκάμισά τους ... Είχε κάτι πλάσματα εκεί μέσα, που τραβήχτηκε η γλώσσα μου στον καταπύωνα σαν τά 'δα ... Μα κεινή που με τρέλλανε σαν την είδα γυμνή, ήτανε μια μαζώχτρα ξενικιά, πρόσφυγα. Αυτή ήτανε μια κοπελούδα μικροπαντρεμένη, ζωντοχήρα, με κάτι παράξενα ψιχαλιστά μάτια και τραγανά χείλια. Δεν ξέρω τ' είχε απάνω της αυτή η κοπέλα και με φρένιασε έτσι δα το κορμί της και το νάζι της. Μα απ' τη στιγμή που την είδα γδυτή, κοιμισμένος ήμουνα, ξύπνιος ήμουνα, δεν έβγαине πια μες απ' τα μάτια μου. Ήτανε σωστή κόλαση».

Λέγεται πως την ελιά έφερε πρώτος στην Ελλάδα από την Αίγυπτο ο Κέκροπας, βασιλιάς μυθικός της Αττικής, που είχε «συμφυές σώμα ανδρός και δράκοντος». Και βέβαια υπάρχει ο γνωστός μύθος της Αθηνάς, που «έκρουσε το δόρυ της στο χώμα και φύτρωσε πάνω στην Ακρόπολη το δέντρο της ειρήνης και του πλούτου». Η αγριελιά ή έλαιος ή αγριππος ή αγριφος ή κότινος ή στρεπτός ράχος, έχει στριφτό κορμό. Πάνω του, όπως διηγείται ο μύθος, έμπλεξαν τα νύια και ανατράπηκε το άρμα του Ιππόλυτου, που έφευγε να σωθεί, κυνηγημένος από ένα θεριό της θάλασσας (Παυσανίας 2,32,9). Ο Σικελιανός, στο ελεγείο του «Περικλής Γιαννόπουλος», προτρέπει: «...Κλάψτε τον ώριο Ιππόλυτον...», εκείνον που:

«Κι ένα κλαράκι ελιάς,
ένα συντρίμμι
Μάρμαρου, ένα χρυσό
μεστόν αστάχυ
Στόλιζαν την ωραιόπαθη
ζωή του.»

Την άγρια ελιά της Ολυμπίας, που με τα κλαδιά της στεφάνωναν τους Ολυμπιονίκες, έφερε, λέει, από τις υπερβόρειες χώρες ο Ηρακλής. Στο σονέτο του Λορέντζου Μαβίλη για την «Ροδίτισσα Καλλιπάτειρα» –που είχε «ένα ανίψι, τον Ευκλέα, τρία αδέρφια, γιο, πατέρα Ολυμπιονίκες», και τυύθηκε άντρας για να μπορέσει να παρακολουθήσει τους αγώνες–, η αρχόντισσα ζητεί:

«Να με αφήσετε πρέπει,
Ελλανοδίκες,
Και εγώ να καμαρώσω
μες στα ωραία
Κορμιά, που για το αγρίλι
του Ηρακλέα
Παλαίβουν, θαμαστές ψυχές
αντρίκιες.»

Στη Βοτανική, το γένος της ελιάς (Olea) περιλαμβάνει 30 είδη. Από αυτά, η ευρωπαϊκή (eurropea) είναι το πιο αξιόλογο και διακρίνεται σε δύο παραλλαγές: την κοινή (Sativa) και την αγριελιά (Oleaster).

Για την καταγωγή της ελιάς «ερίζουν» η Συρία, η Μικρά Ασία, η Αβησσυνία και η Αίγυπτος. Πάντως, στην Ελλάδα καλλιεργείται από τα προϊστορικά χρόνια, όπως αποδεικνύουν ευρήματα ανασκαφών στην Κνωσό και τη Θήρα, με τοιχογραφίες δέντρων και μηχανημάτων που μοιάζουν με ελαιοπιεστήρια.

Σε πολλά αρχαία κείμενα, στον Ομηρο, τον Αισχύλο, τον Σοφοκλή, τον Ευριπίδη κ.ά., συναντάμε το δέντρο της ελιάς, το ξύλο, τα κλαδιά, το λάδι της. Και στον βιβλικό κατακλυσμό, η περιστερά επιστρέφει στην Κιβωτό του Νώε έχοντας στο ράμφος της ένα κλαδάκι ελιάς, σημάδι «ότι κεκόπακε ύδωρ από της γης» (Γεν., ν' 11).

Στην Ελλάδα, η καλλιέργεια της ελιάς, που θεωρείτο δέντρο ιερό, προστατευόμενο, γηγενές και χειροποίητο, βρισκόταν σε ακμή για πολλούς αιώνες. Στην πόλη των Αθηνών, μάλιστα, γινόταν μάχη για το ποιος θα αποκτήσει περισσότερα προσοδοφόρα δέντρα. Αλλάζαν ακόμη και τα ονόματα των μεγαλοπαραγωγών, όπως έγινε στα μέσα του 19ου αιώνα με τον Προκόπη Βενιζέλο, που τον παρωνόμαζαν Ληκόπη (ελαία>ελλά>ελιά). Το ενδιαφέρον για την ελιά μειώνεται κάπως όταν αρχίζει η χρήση του πετρελαίου και του φωταερίου στον φωτισμό. Τα τελευταία χρόνια οι συνθήκες της ελαιοπαραγωγής έχουν βελτιωθεί και σε αυτό συντέλεσε η ανάπτυξη της ελαιοκομίας. Από τη σχετική βιβλιογραφία σημειώνουμε το βιβλίο Το ελαιόδεντρο (1986), του καθηγητή του Γεωπονικού Πανεπιστημίου Αθηνών

▲ «Το μάζωμα των ελαιών εν Μυτιλήνῃ» (Λεπτομέρεια), έργο του Θεόφιλου Χατζημιχαήλ, 1933.

Γιώργου Δ. Μπαλατσούρα, από το οποίο παραθέτουμε τις κυριότερες ποικιλίες της ελιάς, με τις ευρηματικές τοπικές ονομασίες τους: Κορωνέικη (λιανολιά, ψιλολιά, κρητικιά, λαδολιά, βάτσικη και κορώνη). Λιανολιά Κερκύρας (σουβλολιά, μερολιά, πρεβεζάνα, κορφιάτικη, αναποδολιά, ντόπια, δαφνόφυλλη, στριφτολιά). Λαδολιά (πατριλιά, κουρτελιά, κουτσουρελιά, κουτσουλιέρα). Τσουνάτη (μουρατολιά, αθηνολιά). Αγουρομάνακο (αγουρομάνάκι, αγουρομανακολιά). Μεγαρείτικη (περαχωρίτικη, βοβοδίτικη, χονδρολιά, βοβώδης). Βαλιανολιά (μυτιληνιά, κολοβή, βαλιανό, μπλολιά). Αδραμυτινή (αίβαλιώτικη, φραγκολιά). Ματολιά (ρουσοσολιά, νυχάτη, ντουμουρέικη). Κοθρέικη (κορινθιακή, μανάκι, μανακολιά, γλυκομάνακο).

Κλείνοντας, ας θυμηθούμε το ποίημα του Καβάφη «Το 31 π.Χ. στην Αλεξάνδρεια», με τον πραγματευτή να διαλαλεί «Αριστον έλαιον!» και με τις παιγνιώδεις ρίμες *κώμη-ακόμη, κόμμικώμη*.

Πολύτιμες πληροφορίες αντλήσαμε από το βιβλίο της Τατιάνας Σταύρου Ελιά, που κυκλοφόρησε πρόσφατα με επιμέλεια της Γεωργίας Τσακωνα, στις εκδόσεις «Ηλίβατον».